

Festov *Brevijarij* kao izvor za staru povijest hrvatskoga povijesnog prostora

Autor tumači podatke i analizira historiografsku vrijednost navoda iz Festova Kratkoga pregleda povijesti rimskoga naroda (4. stoljeće), koji se tiču stare povijesti hrvatskoga povijesnog prostora.

Uvod

Brevijarij (lat. *breviarium*, *-ii*, rijetko i kasno *breviarius*, *-ii*), kao što otkriva već sama osnova riječi (izraz je skovan prema lat. *brevis*, *-e*, „kratak“, „sažet“), znači kratak pregled ili sažetak. U starovjekovno se doba pojam koristio za raznovrsne pisane oblike čije je glavno obilježje bila sažetost i preglednost, odnosno sustavnost i taksativnost u izlaganju: od službenih dokumenata poput administrativnih spisa,¹ izvještaja o osobnim ili skupnim postignućima² i o zadacima dvorskih službenika³ te računovodstvenih zapisa,⁴ preko sažetaka o odabranoj temi⁵ i pomagala u specifičnoj problematici,⁶ do povijesnih⁷ i

¹ Sueton. *Aug.* 10.4: *tertio [sc. volumine] breviarium totius imperii, quantum militum sub signis ubique esset, quantum pecuniae in aerario et fiscis et vectigaliorum residuis* (1/2. st.). Usp. Tacit. *Ann.* 1.11.3-4. To je tzv. *Breviarium Augusti* ili *Breviarium imperii*.

² Plin. *Natur. hist.* 7.97-98: *Cn. Pompeius Magnus imperator bello XXX annorum confecto fuis fugatis occisis in deditionem acceptis hominum centeniens viciens semel L'X'X'X'I'I'I' depressit aut captis navibus DCCCXLVI oppidis castellis MDXXXVIII in fidem receptis terris a Maeotis ad Rubrum mare subactis votum merito Minervae. Hoc est breviarium eius ab oriente* (1. st.).

³ Sueton. *Vesp.* 21.1: *dein perlectis epistulis officiorumque omnium breviariis*.

⁴ Sueton. *Galb.* 12.3: *et ordinario quidem dispensatori breviarium rationum offerenti*.

⁵ Seneca *Ep.* 39.1: *commentarios, quos desideras, diligenter ordinatos et in angustam coactos ego vero componam. Sed vide, ne plus profutura sit ratio ordinaria quem haec, quae nunc vulgo breviarium dicitur, olim cum latine loqueremur, summarium vocabatur* (1. st.).

⁶ Primjerice, za priručnik o uzgoju poljoprivrednih kultura (Plin. *Natur. hist.* 18.230: *Verum ut pariter omnis culturae quoddam breviarium peragatur*) ili za prikaz teološkoga spora (Anonym. *Brev. adv. Arian.* Inscript.: *Breviarium fidei adversus Arianos haereticos*, možda 4. st.; Augustin. *Ep.* 185.6 = *De correctione Donatistarum: quemadmodum autem in ipsa collatione modis omnibus victi sunt, quoniam valide prolixa sunt Gesta, et tibi [sc. Bonifatio comiti] aliis rebus Romanae paci necessariis occupato, multum est ut legantur, Breviarium [= Augustin. *Brevicul. conlat.*] eorum tibi legi forsitan poterit, quod credo habere fratrem et coepiscopum meum Optatum; aut si non habet, potest facillime accipere de ecclesia Sitifensi*, 5. st.; Liberat. *Carthag.* Inscript.: *Breviarium causae Nestorianorum et Eutythianorum*, 6. st.).

⁷ Sueton. *Gramm.* 10.6: *coluit [sc. Lucius Ateius Praetextatus Philologus] postea familiarissime C. Sallustium et, eo defuncto, Asinium Pollionem, quos historiam componere adgressos,*

putopisnih⁸ djela. Još u antici,⁹ a osobito u ranome srednjemu vijeku pojam je postao i sastavni dio kršćanske liturgijske svakodnevice: brevijarijem odnosno brevijarom prozване su crkvene knjige koje sadrže molitvene tekstove i upute za bogoslužje predviđene da se njima služe svećenici i redovnici, ali i laici.¹⁰ Izraz se nastavio kontinuirano koristiti u srednjovjekovlju i ranonovovjekovlju, osobito u teologiji i crkvenom pravu,¹¹ ali i u administrativne svrhe,¹² kao i u hagiografiji,¹³ liječništvu,¹⁴ svjetovnome pravu¹⁵ te u drugim disciplinama.¹⁶

U rimskome povijesnom spisateljstvu, brevijarij je naziv za kratki pregled rimske povijesti, načinjen na temelju dva ili više izvora, koji počinje osnutkom Rima i dopire sve do autorova vremena (usp. *Eadie* 1967b, 11). Riječ je o naročitu

---

alterum breviario rerum omnium Romanorum ex quibus quas vellet eligeret instruxit, alterum praeceptis de ratione scribendi (1/2. st.); *Eutrop. Inscript.: Breviarium ab urbe condita* (4. st.); *Fest. Inscript.: De breviario rerum gestarum populi Romani* (4. st.).

⁸ *Anonym. Brev. Hierosol. Inscript.: Breviarius de Hierosolyma* (6. st.).

⁹ Već je kršćanski pisac Tertulijan (2/3. st.) rabio pojam da označi Isusove propovijedi i besjede kao sažetak cijelog Evanđelja (*Tertull. De orat. cap. 1* [181, 15-19]): *neque enim propria tantum orationis officia complexa est, venerationem Dei aut hominis petitionem, sed omnem paene sermonem Domini, omnem commemorationem disciplinae, ut revera in oratione breviarium totius Evangelii comprehendatur.*

¹⁰ Alkuin je u 9. st. tom riječju označio liturgijsku knjigu pojednostavljenu za laike (*Alcuin. Officia, Praefatio*): *sed quia vos [sc. Carolus Magnus] rogastis, ut scriberemus vobis breviarium commatico sermone, qualiter homo laicus qui adhuc in activa vita consistit, per dinumeratas horas has Deo supplicare debeat.* U 8. st. biskup Prudencije Troyeski sastavio je pak *Breviarium psalterii*. Od 11. st. raznovrsni su bogoslužni priručnici uklopljeni u *Breviarium Romanum*, poznat i kao *Ordo officiorum*, hrv. časoslov, koji donosi molitve za svaki dan u godini i za sve sate u danu. Postoje i zasebni brevijari crkvenih redova, na primjer benediktinski *Breviarium Monasticum* (15. st.).

¹¹ *Breviarium in psalmos* Pseudo-Jeronima (9. st.), *Breviarium canonum apostolorum* (9. st.), *Breviarium extravagantium* Bernarda iz Pavije (13. st.), *Breviarium decretorum* Ivana de Deo (13. st.), *Breviarium morale* Petra Bersuirea (14. st.), *Breviarium totius iuris canonici* Pavla Attavantija iz Firence (15. st.).

¹² Za izvješća o samostanskim posjedima, primjerice *Breviarius Urolfi* iz 8. st. (samostan *Altaha*, *Niederaltaich*) i *Breviarium Sancti Lulli* iz 9. st. (samostan *Hersfeld*).

¹³ *Breviarium apostolorum* (6/7. st.) i *Breviarium vitae beati Wilfredi* Fridegoda iz *Canterburyja* (10. st.). Posljednje je djelo poznatije pod naslovom *Breviloquium vitae beati Wilfredi*.

¹⁴ Za medicinske priručnike, poput *Breviarium medicinae* Gerarda iz *Cremone* (12. st.), *Medicamentorum omnium breviarium* Stjepana iz *Antiohije* (12. st.), *Breviarium de signis, causis, et curis morborum* Ivana iz *Svetoga Pavla* (13. st.), *Breviarium practicae medicinae* Arnalda iz *Villanove* (13/14. st.).

¹⁵ Tako je u 16. st. *Lex Romana Visigothorum*, zakonik sastavljen početkom 6. st. po nalogu vizigotskoga kralja *Alarika II*, prozvan *Breviarium Alarici(anum)*.

¹⁶ Primjerice, u glazbi (*Breviarium de musica* *Frutolfa* iz *Michelsberga*, 12. st.; *Breviarium notatum strigoniense*, 13. st.), u alkemiji (*Breve Breviarium de dono Dei* *Rogera Bacona* iz 13. st., djelo je pod ovim naslovom objavljeno u 17. st.; *Breviarius librorum Alchemiae*, naslov je izdanja tiskanog u 17. st.) i u astronomiji (*Breviarium, sive epitome brevissima in Almagestum Ptolemaei* *Francesca Maurolica*, 16. st.).

obliku latinske historiografije čiji se začeci možda mogu smjestiti još u 1. st. pr. Kr.,¹⁷ ali koji je tek u 4. st. stekao širu popularnost.¹⁸ Dva su temeljna razloga za to. Prvi je obnovljeno zanimanje za kulturno naslijeđe starijih razdoblja što je potaknulo pisanje povijesti rimske države od najranijih vremena.¹⁹ Drugi su posebni društveno-politički uvjeti u Rimskom Carstvu u 4. stoljeću koji su nalagali potrebu za sastavljanjem jednostavnih, jezgrovitih i čitkih prikaza rimske povijesti za pripadnike novoga vojnog i službeničkog plemstva (usp. *Momigliano* 1963a, 85-86, *Croke – Emmett* 1983, 2, *Rüpke* 1997, 770). Nakon što je Konstantin I. (306-337) uspostavio novi senat u Carigradu, čime se stvorio još jedan povlašteni stalež, zamrsilo se pitanje obrazovanosti,²⁰ jer carigradski senatori, odabrani najvećim dijelom iz gornjih građanskih slojeva istočnih pokrajina, nisu bili osobito vični ni latinskom jeziku ni rimskoj povijesti. Obrazovanje je u ovo doba postalo veoma važan društveni razlikovni čimbenik jer je senatorska aristokracija držala bavljenje klasičnom književnošću i njegovanje vještine izražavanja jednom od temeljnih značajki svoga staleža (*Goltz* 2002, 299-300). S tim u vezi, još su izrazitiji problem bili novopridošlice na odgovornim položajima u vojnoj upravi Carstva od Dioklecijanova i Konstantinova vremena. Dobrim dijelom radilo se o slabo obrazovanim provincijalcima iz podunavskih pokrajina i o neobrazovanim Germanima koji, shodno tomu, nisu dostatno ili uopće poznavali rimsku prošlost. Kako su obnašali važne dužnosti koje su donosile visoke počasti, među kojima je bila i formalnopravna pripadnost senatorskom staležu, što znači da su se kretali u krugu pripadnika najviše carske aristokracije, nužno su morali pokazati određeno znanje i literarni interes ako su se željeli u punom smislu riječi integritati u vodeći društveni sloj Carstva.²¹ U onovremeno opće obrazovanje svakako se ubrajala i upućenost u rimske starine. Potreba za kratkim i nezahtjevnim povijesnim priručnicima prepoznala je u brevijariju najprikladniju literarnu formu. On je kao historiografska vrsta bio idealan za što preglednije prezentiranje i što brže apsolviranje građe. Dakako, ovdje se ne smije zanemariti ni propagandni učinak

¹⁷ Ako je suditi po Atejevu *breviarium omnium rerum Romanarum* koji spominje Svetonije (usp. bilj. 7). No, jednako tako je moguće da je naziv za spomenutu Atejevu povijesnicu smislio sam Svetonije, što znači da bi s obzirom na ostala svjedočanstva nastanak pojma trebalo smjestiti u poslijeaugustovsko doba (usp. *Wölfflin* 1902, 342, *Eadie* 1967b, 12-13). Čini se da na to upućuje i Senekin navod (usp. bilj. 5) gdje se kaže da je ono što se nekoć nazivalo *summarius* sada općenito poznato pod imenom *breviarium*.

¹⁸ O brevijarijima iz 4. st. usp. *Malcovati* 1942, 3-22. Izuzevši brevijarij Lucija Ateja Pretekstata Filologa, nije nam do Eutropijeve i Festova vremena sačuvan spomen ni na jedan historiografski brevijarij (usp. *Eadie* 1967b, 13).

¹⁹ O rimskoj historiografiji u 4. st. usp. *Momigliano* 1963a, 79-99, *Michelotto* 1977/8, 91-155, *Croke – Emmett* 1983, 1-3, *Winkelmann* 2003, 3-41, *Sabbah* 2003, 43-84. (osobito 58-66), *Bonamente* 2003, 85-125, *Birley* 2003, 127-149, *Van Deun* 2003, 151-176.

²⁰ O obrazovanju u kasnoj antici, usp. *Jones* 1986, 986-1012, *Demandt* 1989, 352-373.

²¹ Za vojskovođe „barbarskog“ podrijetla usp. *Goltz* 2002, 298-310.

koji je prikaz povijesti rimske države od njezinih skromnih početaka do jedine velesile na Sredozemlju imao ostaviti na čitatelje ponajprije „barbarskoga“ podrijetla. Stoga ne čudi da je ova literarna vrsta, koja je nudila jednostavan izričaj i gotovo školski posložene ladice podataka radi spretnije uporabe, doživjela uzlet u 4. stoljeću i da su njezini nositelji – jedini nama poznati – bila dvojica visokih civilnih službenika, Eutropije i Fest.

Autor i njegovo djelo

Najstarija rukopisna tradicija ime autora *Brevijarija* donosi u više inačica: Fest (*Festus*), Ruf(ije) Fest (*Ruf[i]us Festus*) i Ruf Sekst (*Ruffus Sextus*), odnosno Sekst Ruf (*Sextus Ruffus*), s time da je *Sextus* vjerojatno pogrešno čitanje imena *Festus* (Eadie 1967a, 4, Arnaud-Lindet 1994a, VIII-IX i bilj. 13). Pojedini rukopisi odlikuju povjesnika klarisimatom, dakle statusom *vir clarissimus*, što je bilo povezano sa senatorskim položajem, te navode da je bio *magister memoriae* (usp. Arnaud-Lindet 1994a, IX). *Magister memoriae* – načelnik pismohrane, odnosno glavni tajnik za podneske – bio je od vremena Konstantina I. jedan od trojice viših činovnika koji su vodili tri dvorska ureda (*scrinia*) i bili izravno podređeni načelniku službi (*magister officiorum*) kao najvišemu dvorskom službeniku. Glavna zadaća načelnika pismohrane sastojala se u tome da se na čelu svoga tajništva brine o sastavljanju pravnih odluka te odašiljanju naloga i uputa carske vlade.²² Nakon promjena koje je uveo Valentinijan I. (364-375), pripadao mu je počasni naslov *vir spectabilis*, „uzoriti muž“, koji je bio jednu stepenicu iznad ranga *vir clarissimus*, „prejasni muž“, ali je klarisimat, budući da je svjedočio o nasljednome senatorskom položaju, bio i dalje ravnopravno korišten kao oznaka za cijeli senatorski stalež, bez obzira je li osoba u pitanju bila nositelj još višega stupnja (usp. Jones 1986, 506, 527-530, Demandt 1989, 231-232, 281-282).

Visoki državni službenici s kognomenom Fest nisu bili rijetka pojava u kasnome Rimskom Carstvu.²³ Među njima ugledom se najviše ističu prokonzul Fest iz Tridenta, današnjeg Trenta (*Festus Tridentinus*) i *vir clarissimus* R(ufije?) Fest (*R[ufius?] Festus*) kojega neki poistovjećuju s latinskim pjesnikom Postumijem Rufijem Festom Avijenom (*Postumius Rufius Festus Avienus*), a drugi s njegovim inače nepoznatim sinom.²⁴ I Fest iz Tridenta i R(ufije?) Fest su u historiografiji i književnom povjesničtvu uzimani kao vjerojatni kandidati za identitet brevijarista Festa.

²² O službi *magister memoriae* usp. Jones 1986, 367-368, 504-505, Demandt 1989, 233.

²³ U PLRE I, 334-337, navodi se četrnaest osoba toga kognomena za 4. st.

²⁴ Usp. Arnaud-Lindet 1994a, IX-X i bilj. 19-20, XII-XIII. Avijenovim sinom i brevijaristom smatra ga Seeck 1909b, 2257, Mommsen 1881, 605, bilj. 2 ustvrđuje da bi mogao biti i pjesnik (usp. i Wagener 1884, 521), ali vjerojatnijim drži da je njegov sin. Matthews 1967, 486. izričito ga poistovjećuje s Avijenom.

Povjesnik Fest obično se identificira s prokonzulom Festom iz Tridenta (*Wagner* 1879, 374-378, 1884, 521, *Garroni* 1915, 133, *Schanz – Hosius – Krüger* 1959, 84, *Eadie* 1967a, 4-9, *Matthews* 1967, 468, bilj. 8, 1990, 46, *Cameron* 1969, 305, *Syme* 1971, 149), što se, osim sličnosti u imenu, zapravo temelji jedino na spomenu službe *magister memoriae* kao zajedničke i jednome i drugome.²⁵ O Tridentincu je zapis ostavio Amijan Marcellin: *Neki je Tridentinac Fest, nadasve niskoga i nepoznata roda, kojega je Maksimin²⁶ kao druga i supravnika²⁷ odabrao u pobratimski savez, odlukom sudbine prešao na Istok i ondje je, nakon što je upravljao Sirijom i obavljao službu predstojnika pismohrane, ostavio vrle primjere blagosti i obzirnosti; potom je započeo prokonzulskom vlašću upravljati Azijom i, kako kažu, mirnoga je jedra plovio k slavi.²⁸ Fest iz recijskoga grada Tridenta bio je namjesnik Sirije 365. ili 368, zatim *magister memoriae* vjerojatno 370-371. i napokon prokonzul Azije 372-378. godine. Tijekom namjesnikovanja u pokrajini Aziji žestoko je progonio osobe osumnjičene da se bave magijom, ponajviše filozofe, što se uzima kao dokaz za to da je bio stvarno ili nominalno kršćanin.²⁹ Nakon smrti cara Valenta 378. godine bio je otpušten zbog u izvorima nespecificiranih optužaba, no uspješno se opravdao pred novoimenovanim carem Teodozijem I. (379-395).³⁰ Umro je 30. prosinca 379. godine u Nemezinu hramu,³¹ gdje je navodno otišao jer ga je mučila savjest zbog počinjenih okrutnosti.³²*

²⁵ Valja naglasiti da tek jedan rukopis, *Bambergensis*, veže uz brevijaristovo ime tu službu (usp. *Eadie* 1967a, 6, *den Boer* 1972, 178, *Baldwin* 1978, 199, *Arnaud-Lindet* 1994a, XII).

²⁶ O Maksiminu usp. *Enflin* 1931, 663-664, PLRE I, 377-378, s. v. *Maximinus* 7.

²⁷ Prijevod izraza *contogatus* prema LTL I, 840, s. v. *contogatus*, PLRE I, 334, s. v. *Festus* 3, *Lewis – Short* 1996, 451, s. v. *contogatus*, *Marević* 2000, 601, s. v. *contogatus*.

²⁸ *Festus quidem Tridentinus ultimi sanguinis et ignoti, in nexum germanitatis a Maximino dilectus ut sodalis et contogatus, decernentibus fatis ad orientem transgressus est ibique administrata Syria magisterioque memoriae peracto bona lenitudinis et reverentiae reliquit exempla, unde regere Asiam proconsulari potestate exorsus, velificatione tranquilla, ut aiunt, ferebatur ad gloriam* (*Amm. Marc.* 29.2.22).

²⁹ Usp. *den Boer* 1972, 179, *Baldwin* 1978, 201, *Arnaud-Lindet* 1994a, XI i bilj. 13. Još snažnije je svjedočanstvo povjesnika Eunapija (*Eunap. V. Soph.* 7.6.11, 1-3), koji kaže da je Fest ušao u Nemezina hram, „ali uistinu nikada nije izjavljivao da štuje bogove nego je kažnjavao sve koje je zbog toga ispitivao (καί τοί γε οὐδέποτε φήσας θεραπεύειν θεούς, ἀλλ’ οὐς ἐκόλασεν ἅπαντας διὰ τοῦτο ἀνηρηκώς). Festov posjet hramu jedne poganske božice nije nespojiv s njegovom pripadnošću kršćanstvu jer je ovo bilo razdoblje konvencije vjera, a izvor k tomu jasno naznačuje da je na taj postupak bio natjeran grižnjom savjesti (Nemeza je bila grčka božica osvete). *Seeck* 1909a, 2257 naziva Festa Tridentinca žestokim kršćaninom.

³⁰ Ova činjenica možda govori u prilog tomu da je Fest Tridentinac bio kršćanin jer je Teodozije I. bio poznat kao predani kršćanin i čvrsti pravovjerac (usp. *Marc. chron.* a. 379.1).

³¹ O Nemezi usp. *Herter* 1935, 2338-2380. Njezina najvažnija svetišta nalazila su se u Ramnuntu u Atici (*Herter* 1935, 2346-2352), u Smirni u Maloj Aziji (*idem*, 2352-2354) i u Aleksandriji u Egiptu (*idem*, 2354-2356). Budući da je Teodozije kojemu se Fest išao opravdati tada stolovao u Tesaloniki, možda se smije pretpostaviti da je na povratku od cara, kao najbliže, posjetio upravo atičko Nemezino svetište i potom ondje umro.

³² *Seeck* 1909a, 2256-2257 (smrt je pogrešno datirana 3. siječnja 380; v. i *den Boer* 1972, 380), *Eadie* 1967a, 4-6, *Lippold* 1967a, 540, PLRE I, 334-335, s. v. *Festus* 3 (smrt je pogrešno datirana 3. siječnja 380), *Arnaud-Lindet* 1994a, XI, *Bonamente* 2003, 114-115.

Identifikacija povjesnika s pjesnikom Avijenom mnogo je manje prihvaćena.³³ Već spomenuti R(ufije?) Fest, dedikant iz natpisa posvećena božici Norciji, dvaput prokonzul,³⁴ bio on doista pjesnik Avijen ili njegov također književno zainteresirani sin, čini se da bi jedva mogao odgovarati piscu brevijarija, ponajprije s obzirom na istaknuto podrijetlo, ali i mnogo veći literarni ugled, naročito ako je doista riječ o Avijenu (brevijarska forma ne čini se dostojnom pjesničkoga dara, pa makar naručitelj bio i sam car, premda ni brevijarist nije sasvim lišen literarnih pretenzija³⁵). Uostalom, tada bi brevijaristova početna tvrdnja kako mu „nedostaje dar da opširnije zbori“³⁶ bila bespredmetna kao očit izraz lažne skromnosti. Imajući sve ovo na umu, pravih dokaza koji bi potkrijepili ovu identifikaciju uistinu nema (Eadie 1967a, 7-9, Baldwin 1978, 205, Arnaud-Lindet 1994a, XII-XIV).

S druge strane, niti uglavnom prihvaćeno povlačenje znaka jednakosti između osoba Festa iz Tridenta i brevijarista Festa ne može odoljeti detaljnijoj raščlambi.³⁷ Sporna je već životna dob jer je Tridentinac, koliko se može prosuditi, bio otprilike iste dobi kao i car Valent koji je rođen oko 328. godine, dok je brevijarist zacijelo pripadao starijemu naraštaju jer kaže da je u vrijeme pisanja – njegov povijesni pregled je sastavljen vjerojatno 370. godine (usp. Arnaud-Lindet 1994a, V, XVI, bilj. 46-47, Bonamente 2003, 114. V. i niže u tekstu) – bio „odveć opterećen godinama“.³⁸ Također, možda je bio i poganin, o čemu postoji više naznaka u tekstu: spomen usuda u vezi s carem Severom Aleksandrom i njegovim kognomenom – „kao po nekom usudu ponovno rođen na propast perzijskoga naroda“; komentar u vezi sa sudbinom cara Valerijana – „mrsko je navoditi udes Valerijana, zlosretnoga vladara“ – pri čemu aludira na božicu Fortunu; objašnjenje pogibije cara Kara kao kazne „višnjega božanstva“ i posljedice „zavisti nebeskoga gnjeva“; naklonost prema caru Julijanu kojega naziva „vladarom prokušane sreće“; ne potpuno jasna rečenica u kojoj se zaziva sreća i naizgled radi razlika između velikoga boga tradicije čiji bi poklonik bio povjesnik i kršćanskoga boga kojemu bi svoju vjeru poklanjao car Valent – „samo neka potraje sreća, podijeljena voljom boga i darovana od prijateljskoga božanstva u koje se uzdaješ i koje se

³³ Usp. o tome Arnaud-Lindet 1994a, XII. Ovu je pretpostavku iznio Mommsen (v. bilj. 30). Utemeljenost su joj jasno odrekli Garroni 1915, 133 i Matthews 1967, 486, bilj. 8.

³⁴ Za natpis usp. CIL VI 537 = ILS I 2944.

³⁵ Usp. Eadie 1967d, 97, Cameron 1969, 306, Baldwin 1978, 205.

³⁶ *Fest.*, 1.1: *cui desit facultas latius eloquendi.*

³⁷ Razliku između Festa Tridentinca i brevijarista Festa radi i Lippold 1967a i 1967b. Usp. i den Boer 1972, 182-183.

³⁸ *Fest.* 30.1: *aevo graviorem.* Zimmermann 2000, 183. drži da se rodio oko 320, a umro oko 390. godine. No, čini se da bi Festovo rođenje trebalo smjestiti još jedno desetljeće unatrag, dok je godina smrti nedokučiva (vjerojatno nije niti dočekaao živ rimsko-perzijski sporazum 378. godine – o tome usp. Blockley 1987, 227-228 – jer bi ga zacijelo bio naknadno spomenuo u svom djelu).

*uzdaje u tebe*³⁹. Tridentinac je pak vrlo vjerojatno bio kršćanin, o čemu svjedoči već iznesena njegova djelatnost kao prokonzula Azije.⁴⁰ Napoljetku, Amijan Marcellin izričito kaže da je Fest iz Tridenta bio veoma niskoga podrijetla, što je nužno za sobom povlačilo i nižu razinu literarne obrazovanosti. Brevijarist Fest je pak morao imati književne aspiracije i sposobnosti da bi mu car Valent povjerio pisanje pregleda rimske povijesti.⁴¹

Na temelju iznesenih ograda može se jedino zaključiti da se pisac *Brevijarija* zvao Fest ili eventualno Ruf(ije) Fest,⁴² da je bio obrazovana osoba koja je zacijelo pripadala pratnji cara Valenta⁴³ i već starije dobi kad se pothvatio pisanja, te da je možda bio visoki državni službenik počašćen naslovom *vir clarissimus*,⁴⁴ ali je malo vjerojatno da je bio i *magister memoriae*.⁴⁵

Izvorni naslov Festova djela glasi *De breviario rerum gestarum populi Romani* ili u prijevodu *Kratki pregled povijesti rimskoga naroda*.⁴⁶ Kako se čini, Fest ga je sastavio po nalogu cara Valenta (364-378), dobivši pritom jasan naputak,⁴⁷ na što cilja u svome tekstu: *Tvoja je Milost odredila da budem kratak: rado ću se*

³⁹ *Fest. 22.1: quasi fato quodam in exitium Persicae gentis renatus, 23.1: Valeriani, infausti principis, fortunam taedet referre, 24.2: superno numini, invidiam caelestis indignationis, 28.1: expertae felicitatis principi, 30.2: maneat modo concessa dei nutu et ab amico, cui credis et creditus es, numine indulta felicitas.* Tako i Momigliano 1963a, 95, Cameron – Cameron 1964, 322, Eadie 1967a, 9, bilj. 2, den Boer 1968, 278-279, Bonamente 1977, 293-294, 2003, 115, Arnaud-Lindet 1994a, XI, Müller 1997, 264. Drukčije mišljenje zastupa Baldwin 1978, 201-205, koji brevijarista ne drži nužno poganimom.

⁴⁰ Kršćaninom ga drže i Lippold 1967a, 540, den Boer 1972, 179-180, Arnaud-Lindet 1994a, XI.

⁴¹ O brevijaristovu stilu koji katkad naginje klasičnim literarnim obrascima i jeziku koji pokazuje značajke kasne latinštine usp. Baldwin 1978, 212-217. Također i Wölfflin 1904, 173-180.

⁴² Pripalo bi mu ime *Ruff(i)us* prihvatimo li jedan dio rukopisne tradicije (usp. Arnaud-Lindet 1994a, IX, bilj. 13, XXX-XXXII). No, Wagener 1879, 375-376, Schanz – Hosius – Krüger 1959, 84 i Lippold 1967, 540 ističu kao brevijaristovo ime isključivo Fest. Samo pod imenom Fest navode ga i PLRE I, den Boer 1972, Baldwin 1978, Dihle 1994, 475, Zimmermann 2000, 183 i Bonamente 2003. S druge strane, RGLP, 463, LAA, 205, McDonald 1976, 435 i Müller 1997, 264 imaju ga kao Rufija Festa.

⁴³ Premda kršćanin, car je bio snošljiv prema poganstvu (usp. Nagl 1948a, 2135). O tolerantnoj politici prema staroj vjeri i blagonaklonosti prema uglednim poganima pod Valentinijanom I. usp. Nagl 1948b, 2200, Bloch 1963, 163.

⁴⁴ Mogućnost za to postoji u rukopisnoj tradiciji usp. Arnaud-Lindet 1994a, IX, bilj. 14; također i Müller 1997, 264.

⁴⁵ Usp. Baldwin 1978, 205, Arnaud-Lindet 1994a, XIV, Müller 1997, 264. Seeck 1909b, 2257 i McDonald 1976, 435 smatraju ga načelnikom pismohrane (Seeck koji brevijarista identificira sa sinom pjesnika Avijena – usp. bilj. 30 – čak kaže da je u službi naslijedio Festa Tridentinca), dok Dihle 1994, 475 jednostavno navodi da je službovao u carskoj administraciji.

⁴⁶ Arnaud-Lindet 1994a, XV. Obično se naslov navodi kao *Breviarium rerum gestarum populi Romani*.

⁴⁷ Peachin 1985, 159 uzima ovu pretpostavku s oprezom, zaključujući da ako je car i zatražio od Festa da sastavi brevijarij, bio je neodređen što se tiče sadržaja, dok je Fest mogao i sam doći na zamisao da napiše ovakvo djelo.

*pokoriti nalogu, jer mi nedostaje dar da opširnije zborim. Povodeći se za običajem knjigovođa koji goleme iznose novca izražavaju kraćima, naznačit ću povijest, a neću je ispriopovijedati. Primi, dakle, Preslavni Vladaru, ovo što se riječima kratko sračunava još kraće pa Ti se neće činiti da čitaš o mnogogodišnjemu vijeku države i događajima proteklog doba, već da ih brojiš.⁴⁸ Poslije dovršetka vojnih operacija protiv gotškoga kralja Atanarika koje su trajale 367-369. i prije početka pohoda protiv Perzijanaca koji su 369. napali Armeniju (ratne pripreme su trajale zimi 370. na 371. [Demandt 1989, 119]), car je htio dobiti prikaz velikih etapa rimskih osvajanja i to osobito na Istoku. Ovo potvrđuje i Fest: *Sada pojmi, Slavni Vladaru, kamo smjera Tvoja pažnja. Zacijelo istražuješ koliko se puta sukobilo babilonsko i rimsko oružje i uz koje su se obrate sulice ogleдалe sa strijelama. Ukratko ću pobrojati ishode ratova: otkrit ćeš da su se neprijatelji u nekoliko navrata poveselili prijevarom, no uvjerit ćeš se da su Rimljani uvijek izišli kao pobjednici istinskim junaštvom.⁴⁹ S obzirom na hitnost zbog predstojećega rata protiv Perzijanaca, može se zaključiti da je *Brevijarij* vjerojatno bio napisan 370. godine.⁵⁰**

Fest je djelo tematski rasporedio u dva dijela s uvodom (1-3), razradom (3-29) i zaključkom (30). Uvod sadrži posvetu caru (1.1-2), periodizaciju rimske povijesti (2.1-4) i kronološko-geografske odrednice rasprostiranja rimske države (3.1-4). Prvi dio (4.1-14.5) povijest je širenja rimske vlasti Sredozemljem i osnivanja pokrajina. Najprije se Fest pozabavio europskim dijelom Rimskoga Carstva. Sažeto izlaže kako su osnovane pokrajine Sicilija (4.1), Sardinija i Korzika (4.2), pokrajine u Afričkoj (4.3-5) i u Hispanskoj dijecezi (5.1-2), bilježi ratove protiv Gala (6.1-2), opisuje postupno rimsko ovladavanje cjelokupnim prostorom Ilirika (7.1-8.2) i objašnjava razloge rimskoga prodora u Trakiju (9.1-3). Pritom donosi popise pokrajina u Afričkoj dijecezi (4.6), u Hispanskoj dijecezi (5.3), u Galskoj,

⁴⁸ *Brevem fieri clementia tua praecepit: parebo libens praecepto, quippe cui desit facultas latius eloquendi, ac morem secutus calculonum qui ingentes summas aeris brevioribus exprimunt, res gestas signabo, non eloquar. Accipe ergo quod breviter dictis brevius computetur, ut annosam aetatem rei publicae ac praeteriti facta temporis non tam legere tibi, gloriosissime princeps, quam numerari videaris (Fest. 1.1-2).*

⁴⁹ *Scio nunc, inclite princeps, quo tua pergat intentio. Requiris profecto, quotiens Babylonia ac Romanorum arma conlata sint et quibus vicibus sagittis pila contenderint. Breviter eventus enumerabo bellorum: furto hostes in paucis invenies esse laetatos, vera autem virtute semper Romanos probabis exstitisse victores (Fest. 15.1).*

⁵⁰ *Arnaud-Lindet 1994a, V. Činjenica da Fest u nabranju pokrajina u Britaniji (6.3) ne navodi Valenciju (osnovana 369) ne znači nužno da je to godina prije koje je nastao *Brevijarij* (usp. Eadie 1967a, 1-3). Fest je možda rabio još neažurirani popis pokrajina ili se nije osobito zanimao za vladavinsko područje Valentinijana I, odnosno čak je mogao namjerno izostaviti pokrajinu (usp. den Boer 1972, 198, Baldwin 1978, 198-199). Napokon, ako je bio načelnik pismohrane, ne bi imao zastarjeli administrativni materijal (posredno bi se nepreciznosti u njegovu popisu pokrajina mogle uzeti kao argument u prilog pretpostavci da nije bio *magister memoriae*).*

Akvitanskoj i Britanskoj dijecezi (6.3), u Iliriku s izdvojenom Makedonskom dijecezom (8.3) te u Tračkoj dijecezi (9.4). Zatim prelazi na istočne oblasti Carstva s naznakom aktivne Valentove politike na Istoku (10.1) i opisuje osvajanje Male Azije i Sirije (10.2-13.1), Kirene i Egipta (13.2-3), te borbe oko Armenije i Mezopotamije (14.1-5).

Drugi dio (15.1-29.2) posvećen je odnosima između Rima i partskih Arsakida, odnosno perzijskih Sasanida. Poslije uvoda u temu (15.1), Fest ukratko pripovijeda o pohodu Lucija Licinija Lukula (15.2-3), o istočnoj politici Gneja Pompeja Velikog (16.1-3), posljedicama poraza Marka Licinija Krasa (17.1-3), o tome kako je Publije Ventidije zaustavio partski napad (18.1), o porazu Marka Antonija (18.2) te prelazi na uspjehe i neuspjehe pojedinih careva na istočnoj bojišnici: Augusta (19.1-2), Nerona (20.1), Trajana (20.2-3), Hadrijana (20.4), Marka Aurelija i Lucija Vera (21.1), Septimija Severa (21.2), Karakale (21.3), Severa Aleksandra (22.1), Gordijana III. (22.2), Valerijana (23.1), Galijena (23.2), Aurelijana (24.1), Kara (24.2), Dioklecijana (25.1), Konstantina I. (26.1-2), Konstancija II. (27.1-4), Julijana II. (28.1-3) i Jovijana (29.1-2). Izlaganje završava nadom u buduće Valentove trijumfe na Istoku (30.1-2), što se nadovezuje na njegov jasno izraženi domoljubni stav da su u sukobu s neprijateljima na Istoku „*Rimljani uvijek izišli kao pobjednici istinskim junaštvom*“.⁵¹

*Spomen Ilirika, Panonije i Dalmacije*⁵²

S obzirom na sumarni karakter Festova djela i poglavito zanimanje za ratove na istoku Carstva, rimske oblasti koje su obuhvaćale hrvatski povijesni prostor nisu dobile znatnu pozornost u *Brevijariju*. Ilirik (*Illyricum*) se spominje triput (3.2, 7.1, 8.3), od toga jedanput u obliku *Illyricus* (8.3), Panonija četiri puta (3.4, 7.5, 8.1, 8.3), i to u množini (*Pannoniae*), a Dalmacija (*Dalmatia*) jedanput (8.3). Pokrajina Savija navodi se jedanput pod tim imenom (*Savia*; 8.3) i jedanput kao izričaj „savska oblast“ (*regio Saviensis*; 7.5). Jedanput se spominju i rijeke Sava i Drava (7.5), dok se Dunav navodi češće (3.2, 3.4, 7.4, 8.1, 8.2, 9.3).

Fest u pravilu rabi etnonime kao oznake za autohtone narode ili skupine naroda. Na budućem hrvatskom povijesnom prostoru to su Iliri (*Illyrii*; 7.4) i Panonci (*Pannonii*; 7.5), odnosno Delmati (*Dalmatae*; 3.2), Histri (*Histri*; 3.2), Liburni (*Liburni*; 3.2) i Amantini (*Amantini*; 7.5). Međutim, izraz Panonci jedanput označava i stanovnike rimske pokrajine Druge Panonije, „Drugi Panonci“ (*secundi Pannonii*; 7.5).

⁵¹ Fest. 15.1: *vera autem virtute semper Romanos probabis existisse victores.*

⁵² Za izvorni tekst usp. Prilog.

Pojam	Izvorni oblik u <i>Brevijariju</i>	Izvorno mjesto u <i>Brevijariju</i>	Rukopisne inačice
Ilirik	<i>Illyrico</i> (abl.)	3.2	
	<i>Illyricum</i> (akuz.)	7.1	
	<i>Illyricus</i> (nom.)	8.3	
Iliri	<i>Illyrios</i> (akuz. mn.)	7.4	<i>Illyricos</i>
Panonija	<i>Pannoniae</i> (nom. mn.)	3.4, 7.5	
	<i>Pannonias</i> (akuz. mn.)	8.1	<i>Pannonicas,</i> <i>Pannoniam</i>
	<i>Pannoniarum duas</i> (gen. mn.)	8.3	
Panonci	<i>Pannoniorum rege</i> (gen. mn.)	7.5	<i>Pannoniarum</i>
Drugi Panonci	<i>secundorum loca Pannoniorum</i> (gen. mn.)	7.5	<i>Pannoniarum</i>
Dalmacija	<i>Dalmatiam</i> (akuz.)	8.3	
Delmati	<i>Dalmatae</i> (nom. mn.)	3.2	<i>Delmatae</i>
Savija	<i>Saviam</i> (akuz.)	8.3	<i>Suaeviam, Suaviam</i>
Savska oblast	<i>regio Saviensis</i> (nom.)	7.5	<i>Suaevensis, Suavum,</i> <i>Suaviensis, Savensis,</i> <i>Suavensis</i>
Histri	<i>Histri</i> (nom. mn.)	3.2	<i>Histria, Istri, Histrii,</i> <i>Istrii, Hystri</i>
Liburni	<i>Liburni</i> (nom. mn.)	3.2	<i>Libyrni, Lyburni,</i> <i>Lyburnia</i>
Amantini	<i>Amantinis</i> (abl. mn.)	7.5	

Rimsko osvajanje Ilirika

Budući da mu je u prvome djelu *Brevijarija* cilj bio prikazati širenje rimske vlasti Sredozemljem, Fest se usredotočio na vojne pohode i osvajačke ratove pa ti podaci zauzimaju i najviše prostora. Kronološki je brevijarist tijekom rimskoga pokoravanja Ilirika podijelio u dvije faze: raniju pod konzulima (3.2, Prilog) i kasniju pod carevima (3.4, Prilog).⁵³ Postupak izlaganja je jednostavan: najprije

⁵³ Vladavinu konzulâ Fest računa od 509. do 43. g. pr. Kr. (467 godina), a careva od 43. g. pr. Kr., zaključno s Jovijanom koji je umro 364. godine (407 godina). Posljednja godina konzulske vladavine ujedno je i prva godina carske vlasti (usp. *Arnaud-Lindet* 1994b, 39-40).

taksativno nabraja pokorene narode i osvojene oblasti, a potom tematsku osnovicu proširuje sažeto prikazanim pojedinostima.

Fest jasno naznačuje postupnost rimskoga prodora na ilirički prostor: *Ilirik smo postupno napadali od morskog ulaza* (7.1, Prilog), odnosno od današnjega Otrantskog prolaza. Na ovu tvrdnju brevijarist izravno nadovezuje podatak o pohodu Marka Valerija Levina koji je *prvi ušao u Jadransko i Jonsko more* (7.1, Prilog). Dijelom ga je, kako se čini, preuzeo od Lucija Aneja Flora (1/2. st.).⁵⁴ Budući da kaže kako je Valerije Levin prvi zašao i u Jadransko more, neki komentatori su ispravno zaključili da je Fest načinio pogrešku, odnosno da je pomiješao Prvi makedonski rat (215-205. g. pr. Kr.) s Prvim ilirskim ratom (229. g. pr. Kr.) (*Eadie* 1967e, 110-111). Poznato je da je Valerije Levin kao pretor porazio 214. g. pr. Kr. makedonskog kralja Filipa V. kod Apolonije (*Tit. Liv.* 24.40.2-17. usp. *Wilkes* 1969, 21, 1995, 166, *Cabanes* 2002, 159-160), a tri godine kasnije djelovao je u Jonskome moru nastojeći pridobiti Etoljane protiv Makedonaca (*Tit. Liv.* 26.24.1-16, 26.26.1-3). Konzul je inače bio tek 210. g. pr. Kr. Grčka kolonija Apolonija (današnje Pojane u Albaniji) smjestila se na krajnjemu jugu Jadranskoga mora, odnosno na istočnoj obali Festovog *morskog ulaza*. Dakle, Valerije Levin je doista zašao u Jadransko more, iako brevijarist (nehotice) griješi kada kaže da je bio prvi u tome. Izgleda da je Fest za ovaj dopunjeni Florov navod crpio i iz Tita Livija, čiji je Flor uostalom i bio epitomator. Spojivši dva kronološki odvojena događaja u jednu cjelinu, stvorio je ne sasvim točnu sliku jer su Rimljani prvi put plovili do njima suprotne, istočne obale Jadrana tijekom prvoga rata protiv Ilira, petnaest godina prije Levinove akcije kod Apolonije (usp. *Wilkes* 1969, 16-19, 1995, 160-162, *Cabanes* 2002, 144-149, *Kuntić-Makvić* 2003, 5).

Preskočivši Drugi ilirski rat (219. g. pr. Kr.), Fest prelazi na Treći ilirski rat (168. g. pr. Kr.) kojim je bilo okončano Ilirsko Kraljevstvo i povezuje ga s rimsko-makedonskim sukobom. Pritom uzrok za rimski obračun s Ilirima pronalazi u tome što su oni pružili pomoć Makedoncima (7.4, Prilog). Tadašnji ilirski kralj Gencije (181-168. g. pr. Kr.) doista je stupio u savez s makedonskim kraljem Perzejem (179-168. g. pr. Kr.) protiv kojega su Rimljani tada ratovali u tzv. Trećem makedonskom ratu (171-168. g. pr. Kr.), ali na to je bio gotovo natjeran sve većim nepovjerenjem Rima koji je kralja provocirao ili da se podredi i stavi u rimsku službu ili da se otvoreno odredi kao neprijatelj (usp. *Wilkes* 1969, 24-25, 1995, 171-172, *Cabanes* 2002, 170-173). Naposljetku su rimske snage pod vodstvom pretora Lucija Anicija Gala u brznoj akciji porazile Ilire te zarobile Gencija u njegovoj prijestolnici Skodri (današnji Skadar), a kraljevu obitelj u Meteonu (današnji Medun). Cijeli je pohod trajao svega trideset dana. Anicije Gal je kao

⁵⁴ *Flor.* 1.23.6: *primum igitur Laevino consule populus Romanus Ionium mare ingressus, tota Graeciae litora velut triumphantis classe peragravit*, „prvi je put, dakle, za konzula Levina rimski narod ušao u Jonsko more i brodovljem kao u trijumfu oplovio cijelu obalu Grčke“.

propretor uredio prilike u Iliriku stavivši ga pod rimski nadzor, a zatim je u veljači 167. g. pr. Kr. u Rimu proslavio trijumf nad Gencijem i Ilirima (usp. *Zippel* 1877, 79-89, *Šišić* 1925, 89-91, *Wilkes* 1969, 26-28, 1995, 173-175, *Domić-Kunić* 1993, 205-251, *Kuntić-Makvić* 1997a, 3-19, *Cabanès* 2002, 173-175).

Od pojedinačnih naroda u Iliriku protiv kojih su Rimljani vodili borbe Fest izdvaja Histre, Liburne i Delmate (3.2, Prilog). Redosljed navođenja uvjetovan je kronološkim i geografskim načelom, odnosno od Histra na sjevernom Jadranu koji su prvi podvrgnuti rimskom gospodstvu do Delmata na srednjem Jadranu koji su posljednji od navedenih potpali pod rimsku vlast. Odabir je u potpunosti svrhovit. Histri, Liburni i Delmati bili su u očima Rimljana najistaknutiji sjeveroilirski narodi, s njima su vodili žestoke ratove, a njihova su imena postala sastavnim dijelom rimskoga pokrajinskog nazivlja (Delmati > Dalmacija, Histri > Histrija, Liburni > Liburnija) kao i vojne terminologije (Liburni > liburna). Pokoravanjem tih triju naroda zaokruženo je rimsko osvajanje istočnojadranske obale i neposrednog zaleđa. Činjenicom što su u rimskoj predodžbi upravo Histri, Liburni i Delmati bili nositelji otpora daljnjem širenju rimske vlasti u Iliriku može se objasniti izostanak Japoda iz Festova popisa pokorenih iliričkih naroda.

Valja istaknuti još nešto: Fest je svladavanje Delmata prema svojoj razdiobi rimske povijesti na doba kraljeva, konzula i careva⁵⁵ svrstao pod konzule, premda njihovu vladavinu računa do 43. g. pr. Kr. Strogo uzevši, trebao je slamanje delmatskog otpora staviti pod careve, osobito ako se ima na umu da su se Delmati, po svemu sudeći, pobunili još u tri navrata, 16. i 11-9. g. pr. Kr. i 6-9. godine (doduše, ni u jednoj od ovih prigoda nisu bili jedini pobunjeni ilirski narodi u Dalmaciji).⁵⁶ S druge strane, Festov brevijaristički prethodnik Eutropije nije učinio jednaki propust: on među narodima koje je pokorio i oblastima koje je Carstvu pripojio Oktavijan odnosno August nabraja i Dalmaciju, „često prije pobijedenu, no tada potpuno podloženu“.⁵⁷

Fest jasno kaže da su Panonija i cijela obala Dunava pretvorene u pokrajine pod carevima (3.4, Prilog). Dalje u tekstu, nakon što je ukratko prikazao rušenje Ilirskoga Kraljevstva (7.4, Prilog), popratio je i pokoravanje Panonije pojedinim detaljnijim obavijestima (7.5, Prilog). Pritom ga nije zanimala povijest rimskog prodora u Panoniju, nego isključivo krajnja posljedica. S tim u vezi istaknuo je dva ključna trenutka: poraz „panonskoga kralja“ Batona i slom naroda Amantina.

⁵⁵ *Fest.*, 2.1: *sic sub regibus anni numerantur CCXLIII, sub consulibus anni CCCCLXVII, sub imperatoribus anni CCCCVII*, „tako se pod kraljevima izbrojilo dvjesto četrdeset tri godine, pod konzulima četiristo šezdeset sedam godina i pod carevima četiristo sedam godina“.

⁵⁶ *Dio Cass.* 54.20.2 (ustanak 16. g. pr. Kr.), 54.34.3-4 (ustanak 11. g. pr. Kr.), 55.29.1-31.1, 32.3-33.2, 34.3-7, 56.11.1-17.2 (ustanak 6-9. g.), *Vell. Pat.* 2.110.1-116.5 (ustanak 6-9. g.), *Sueton. Tib.* 16.1-2 (ustanak 6-9. g.).

⁵⁷ *Eutrop.* 7.9: *Romano adiecit imperio (...) Dalmatiam saepe ante victam, sed penitus tunc subactam, Pannoniam (...) Illyricum (...)*.

U oči odmah upada okolnost da uopće nije izrijekom spomenuo veliki panonsko-delmatski ustanak, premda je upravo poslije njegova gušenja konačno bila učvršćena rimska vlast u Iliriku.⁵⁸

U svome krajnje sažetom prikazu Fest je pokoravanje Panonije usko povezao s „panonskim kraljem“ Batonom i Amantinima, panonskim narodom koji je obitavao u današnjemu Srijemu. Obično se uzima da je u ratu 12-9. g. pr. Kr. Tiberije potukao Breuke i Amantine⁵⁹ te da je istaknutu ulogu u panonskom otporu imao Baton (usp. *Mócsy* 1962, 540, 1974, 34). Pritom se podaci iz Festa kombiniraju s kratkim navodom iz drugog izvora koji spominje da je Tiberije pokorio Breuke.⁶⁰ Međutim, Fest je zapravo prikazao dva kronološki odvojena trenutka koji su, iz njegove perspektive, bili završna faza u osvajanju Panonije. Najprije je istaknuo da je Panonija pod rimsku vlast pala poslije Batonova svladavanja (konačno pokoravanje Panonije), a da su južnapanonske oblasti (u Festovo doba, to su pokrajine Panonija Savija i Druga Panonija) osvojene nakon poraza Amantina (vojno zaposjedanje Panonije). Drugim riječima, Rimljani su pobjedom nad Amantinima, koji su držali jugoistočni rub buduće Druge Panonije, zaposjeli savsko-dravsko-dunavsko međurječje (bilo je to u pohodima 12-8. g. pr. Kr.⁶¹). Prethodno su se čistom geografskom logikom (ishodišna je točka vojnih operacija u Panoniji Siscija) morali obračunati i s Breucima. Panonija je konačno pokorena nakon gušenja velikoga panonsko-delmatskog ustanka, čiji su vođe bili dezitijski i breučki Baton. Kronološka inverzija u ovome slučaju nije prepreka: Fest je govoreći o osvajanju nekoga područja u pravilu započinjao rečenicom koja je davala završnu sliku, a zatim bi je potkrijepio pokojim detaljem. Da je slamanje amantinskog otpora bilo završni čin osvajanja južne Panonije, pokazuje i rimsko

⁵⁸ O tome ustanku usp. *Hirschfeld* 1890, 351-362, *Bauer* 1894, 135-148, *Gardthausen* 1904a, 1171-1193, 1904b, 772-776, *Patsch* 1914, 154-155, 1922, 59-62, *Rau* 1925, 313-346, *Šišić* 1925, 98-102, *Saria* 1929, 137-142, 1930, 92-97, 1933, 279-282, *Miltner* 1937, 200-226, *Koestermann* 1953, 345-378, *Šašel* 1953, 262-267, *Pašalić* 1956, 245-300, *Alföldy* 1962, 3-12, *Wilkes* 1965, 111-125, 1969, 69-76, 1992, 206-207, *Nagy* 1970, 459-466, *Šašel Kos* 1986, 182-191, *Anamali* 1987, 5-23, *Hoti* 1992, 140-142, *Zaninović* 1997, 68-69.

⁵⁹ Usp. *Šišić* 1925, 96, *Mócsy* 1962, 540-541, 1974, 34, *Barkóczi* 1980, 88, *Šašel Kos* 1986, 158-160, *Wilkes* 1995, 207. Breuci su živjeli u donjoj Posavini, zapadno od Amantina (za smještaj Breuka i Amantina usp. *Tomaschek* 1894, 1725, *Patsch* 1899, 831 i karte u *Mócsy* 1962, 531-532, 1974, 20).

⁶⁰ *Sueton. Tib. 9.1-2: exin Raeticum Vindelicumque bellum, inde Pannonicum, inde Germanicum gessit. Raetico atque Vindelico gentis Alpinas, Pannonico Breucos et Dalmatas subegit (...)*. O „panonskom ratu“ govore i *Flor. 2.24*, *Vell. Pat. 2.96.2* i *Eutrop. 7.9*.

⁶¹ Zaposjedanje panonskog područja dovršio je 8. g. pr. Kr. vremešni bivši konzul Sekst Apulej, o čemu svjedoči Kasiodor u svojoj *Kronici: Per Sextum Apuleium Pannonii subacti*, „Sekt Apulej pokorio Panonce“ (*Cassiod. Chron. a. u. c. 746*). Doduše, ostaje otvoreno pitanje je li već tada i Panonija sjeverno od Drave bila pod čvrstim rimskim nadzorom. S tim u vezi usp. *Dobó* 1968, 10, *Hoti* 1992, 139. Također i *Fitz* 1977, 545-556, koji osvajanje prekodravske Panonije smješta mnogo kasnije, u vrijeme cara Klaudija I. (do 49/50. g.).

upošljavanje Skordiska koji su bili neposredni susjedi Amantina na istoku.⁶² Ovo svjedoči i o tome da su Rimljani napadom iz dva smjera (sa zapada i s istoka) htjeli što brže i djelotvornije provesti okupaciju Međurječja.

Preostaje riješiti pitanje zašto Fest nije izrijekom spomenuo veliki ilirski ustanak, nego ga je samo implicirao. Jedan argument je svakako sažetost, odnosno činjenica što ga nije naveo niti Eutropije.⁶³ Drugi argument proizlazi iz same strukture Festova djela: budući da je već ustvrdio kako je Dalmacija bila pokorena pod konzulimâ (3.2), nije to mogao ponoviti u odlomku koji se bavio stečevinama carskoga razdoblja (3.4), premda se zna da su tek suzbijanjem ovoga ustanka konačno umirene i Panonija i Dalmacija. Slično je učinio i s Britanijom jer njezino pokoravanje smješta u republikansko doba (3.2, 6.2), a ne u carsko kada je ona doista i bila osvojena. Odgovor na pitanje zašto je pak učinio odmak od Eutropija i uopće se pobliže pozabavio pokoravanjem Panonije možda leži u činjenici što je želio ugoditi svome nalogodavcu, caru Valentu, koji je podrijetlom bio Panonac iz Cibala, grada u tadašnjoj Drugoj Panoniji.

Uređenje i povijest pokrajina u carsko doba

Fest se ne bavi nastankom i razvojem pokrajinskog ustroja u Iliriku, već samo oslikava situaciju iz svoga vremena, dakle iz 60-ih godina 4. stoljeća (*Arnaud-Lindet* 1994b, 11, bilj. 49). Tako nabroja 18 pokrajina koje su bile raspodijeljene u tri dijeceze: Panonsku, Dačku i Makedonsku (od njih Fest poimence navodi samo Makedonsku dijecezu⁶⁴), i potpadale pod Prefekturu Italije, Ilirika i Afrike (8.3, Prilog). Panonska ili Ilirička dijeceza, poznata kasnije i kao Zapadni Ilirik, sastojala se od sedam pokrajina: Obalnog i Unutrašnjeg Norika (kod Festa, *Noricorum duae* [sc. provinciae]), Prve i Druge Panonije (*Pannoniarum duae* [sc. provinciae]), Valerije, Savije i Dalmacije. U Dačku su dijecezu ulazile četiri pokrajine: Prva Mezija (kod Festa, samo *Moesia*⁶⁵), Obalna i Unutrašnja Dakija (*Daciarum duae* [sc. provinciae]) te Dardanija (Fest je nije naveo poimence, ali ju je ipak ubrojao). Makedonska dijeceza obuhvaćala je sedam pokrajina: Makedoniju, Tesaliju, Ahaju,

⁶² *Dio Cass.* 54.31.3 kaže da je Tiberije kao saveznike u ratovanju protiv Panonaca iskoristio Skordiske.

⁶³ *Usp. Eutrop.* 7.7-11, gdje se iznose postignuća pod Augustovom vladavinom.

⁶⁴ *Eadie* 1967f, 161-162 je na temelju toga što Fest ne spominje Panonsku i Dačku dijecezu zaključio da je Ilirička dijeceza do 369/370. obuhvaćala i one pokrajine koje su pripadale Dačkoj dijecezi. No, Fest nije osobito iscrpan u nabrojanju dijeceza i pokrajina. Ne izdvaja Azijsku, Pontsku, Istočnu i Egipatsku dijecezu niti navodi ukupan broj pokrajina, iako doduše spominje „cijeli Istok“ (10.1), a uopće nema Italsku dijecezu. Stoga bi se i izostavljanje Dačke dijeceze moglo protumačiti kao Festov propust (ovo nije zapaženo u *Gračanin* 2005, 289-290).

⁶⁵ Ipak, kad nabroja pokrajine u Tračkoj dijecezi, navest će Donju Meziju (9.4).

Stari i Novi Epir (kod Festa, *Epiri duae* [sc. *provinciae*]), Prevalitanu i Kretu. Od njih su hrvatski povijesni prostor pokrivala Druga Panonija, Savija i Dalmacija, jugozapadni rub Prve Panonije i jugoistočni rub Valerije. Nekoć je i Prevalitana bila dio Dalmacije, ali je pod Dioklecijanom (284-305) oblikovana u zasebnu pokrajinu i pridijeljena kasnijoj Dačkoj dijecezi (tada je ona, zajedno s budućom Makedonskom dijecezom, bila sastavni dio dijeceze Mezije).⁶⁶

Valja naglasiti da Fest pojam Ilirik rabi kao oznaku i za Iliričku prefekturu (7.1, 8.3, Prilog) i za staro područje koje su nastavali narodi što su ih Rimljani poznavali pod skupnim imenom Iliri (3.2 + 7.4, Prilog). Pritom i Histre stavlja u Ilirik (3.2, Prilog), što je sasvim ispravno za republikansko doba, premda je Histrija, združena s Venetijom u jedinstvenu oblast, od Augustova doba bila sastavni dio Italije. Panoniju nedvojbeno smješta u Ilirik ne samo u popisu pokrajina (8.3, Prilog) nego i kad bilježi kako je teklo osvajanje iliričkoga prostora (7.1 + 7.5, Prilog). Osim toga, dosljedno je donosi u množinskom obliku (*Pannoniae*; 3.4, 7.5, 8.1, 8.3, Prilog), ali ne pokriva njime uvijek iste pokrajine. Kad nabroja oblasti koje su pripojene Carstvu pod carevima (3.4), očito na umu ima sve četiri panonske pokrajine svoga doba (Prvu i Drugu Panoniju, Saviju i Valeriju). Kad pak opisuje pokoravanje Panonije pod Augustom (7.5), može se prema spomenu „panonskoga kralja Batona“ te „savske oblasti“ i „mjesta Drugih Panonaca“ u sljedećoj rečenici zaključiti da je tu referirao prvenstveno na Saviju i Drugu Panoniju. Opet, kad pripovijeda o podizanju utvrđene granice koja se protezala i Panonijom (8.1), jasno je da se ovdje radi o Drugoj Panoniji, Valeriji i Prvoj Panoniji. Naposljetku, kad nabroja pokrajine u Iliriku (8.4), dvije Panonije o kojima je tu riječ su Prva i Druga Panonija. Fest je pobliže odredio i smještaj Valerije „između Dunava i Drave“ (8.1, Prilog), nedvojbeno utvrdivši rijeku Dravu kao razdjelnicu između sjevernopanonskih i južnopanonskih pokrajina (usp. 7.5, Prilog).

Vrijedno je istaknuti i dvije osobitosti u vezi s Festovim pokrajinskim nazivljem. Ponajprije, to je oblik u muškome rodu za Ilirik: *Illyricus* (usp. 8.3), iako je u izvorima uobičajena forma u srednjemu rodu: *Illyricum*. Također, dio rukopisne tradicije sačuvao je oblike *Suaevia* i *Suavia* za ime pokrajine Savije, odnosno *Suaevensis*, *Suaviensis* i *Suavensis* u sintagmi „savska oblast“ (usp. *variae lectiones* u *Fest.* 1967, 51-52, 1994, 12-13). Ovi se oblici nalaze u najstarijem sačuvanom rukopisu Festova *Brevijarija*, koji je nastao u Hispaniji u 7. stoljeću (*Eadie* 1967c, 21, *Arnaud-Lindet* 1994a, XXX-XXXI), te u nešto mlađim rukopisima iz 9, 11, 12. i 13. stoljeća koji se čuvaju u Parizu, Beču i Bruxellesu (usp. *conspectus siglorum* u *Fest.* 1994, 1). Oni sasvim očigledno u osnovi sadrže ime germanskoga naroda Sveva. Prema suvremenim povijesnim tumačenjima, ti su oblici odraz uspomene na nekad snažnu etničku prisutnost Sveva u pokrajini Saviji koja, doduše, pripada

⁶⁶ O opsegu Ilirika u Festovo vrijeme usp. *Stein* 1925, 364-366 i bilj. 1-2, 1959, 132, Lot 1936, 322-323, *Jones* 1986, 126, 373, *Fitz* 1994, 1193-1195. Također i *Kuntić-Makvić* 1997b, 82.

stotinu godina kasnijemu vremenu od Festova.⁶⁷ Otuda se može s posvemašnjom sigurnošću zaključiti da Fest u *Brevijariju* nije umjesto *Savia* napisao *Suaevia* ili *Suavia*, odnosno umjesto *regio Saviensis regio Suaevensis* ili *Suavensis*, nego da je to učinio kasniji priređivač odnosno prepisivač spisa, možda još u 6. stoljeću u ostrogotskoj Italiji, kojoj je tada pripadao i južnopanonski prostor. Taj je danas izgubljeni predložak mogao onda poslužiti kao osnova kasnijim rukopisima.

Što se tiče pokrajinske povijesti Panonije i Dalmacije u carsko doba, Fest nema mnogo što ponuditi. Ipak, ukratko je pribilježio konačan ishod ratova koji su središnje dunavske oblasti Carstva snašle pod Markom Aurelijem Antoninom (8.1, Prilog). Car je bio prisiljen u Panoniji voditi teške borbe protiv brojnih germanskih i sarmatskih naroda među kojima su najistaknutiji bili germanski Markomani i Kvadi (166-172, 177-180), što odražava i Fest.⁶⁸ Neki drže da se Festov navod odnosi na mnogo ranije vrijeme, na pohod iliričkoga vojskovođe Lucija Domicija Ahenobarba u germansko područje uz gornju Labu (između 7. i 1. g. pr. Kr.), koji bi bio povezan i s pojavom Markomana na dunavskoj granici u Noriku i Panoniji (*Mócsy* 1962, 542. *Šašel Kos* 1986, 164-165). Međutim, Fest jasno kaže da su Markomani i Kvadi bili protjerani iz mjesta u pokrajini Valeriji – tada ona još nije postojala nego ju je ustrojio Dioklecijan tako da je Festova geografsko-administrativna odrednica očigledan anakronizam – a to podrazumijeva njihovu provalu na rimsko područje. U Augustovo doba ni Markomani ni Kvadi nisu napali Carstvo, a kasnije su Markomani naseljeni na lijevoj obali Dunava (*Schmidt* 1938, 155-158). Prvi vojni upadi Sveva (Markomana i Kvada) u Panoniju zbili su se tek pod Domicijanom 92. i pod Nervom 97. godine (*Schmidt* 1938, 160-161). No, oni su bili od neusporedivo manjega značenja nego navale pod Markom Aurelijem Antoninom kada su napadači prodrli i u Italiju (*Fitz* 1966, 336-367). Ovim je ratovima priličnu pozornost posvetio i Eutropije, usporedivši ih s punskima.⁶⁹ Stoga je potpuno razložno zaključiti da je i Fest referirao na njih jer su bili izniman događaj ne samo u povijesti Panonije nego i u povijesti cijeloga Carstva (tako i *Eadie* 1967e, 116, *Arnaud-Lindet* 1994b, 13, *Gračanin* 2005, 290-291).

Istom prigodom Fest spominje i uspostavu dunavskog limesa od Recije preko Norika i Panonije do Mezijske. Izgradnja utvrđene granice duž Dunava započela je

⁶⁷ O tome usp. *Castritius* 1994, 137-147, osobito 137-139. O prisutnosti Sveva u Saviji u kasnom 5. i ranom 6. st. usp. i *Lotter* 1968, 275-284, 1989, 46-47, *Šašel* 1979, 135, *Wolfram* 1990, 301, 320.

⁶⁸ O panonskim ratovima pod Markom Aurelijem Antoninom usp. *Zwicker* 1941, *Böhme* 1975, 153-217, *Birley* 1987, *Kerr* 1995. Također *Schmidt* 1938, 162-178, *Mócsy* 1962, 555-561, 1974, 183-195, *Barkóczy* 1980, 96-99, *Šašel Kos* 1986, 238-255, *Hoti* 1992, 144-145.

⁶⁹ *Eutrop.* 8.12.2: *bellum ipse unum gessit Marcomannicum, sed quantum nulla memoria fuit, adeo ut Punicis conferatur*; 8.13.1: *ingenti ergo labore et moderatione, cum apud Carnuntum iugi triennio persevasserat, bellum Marcomannicum confecit, quod cum his Quadi, Vandali, Sarmatae, Suebi atique omnis barbaria commoverat, multa hominum milia interfecit ac, Panoniis servitio liberatis, Romae rursus cum Commodo Antonino filio suo, quem iam Caesarem fecerat, triumphavit.*

još pod Tiberijem (14-37), a osobito se intenzivirala pod Domicijanom (81-96).⁷⁰ Panonski je odsječak limesa bio poslije nedavnih ratnih iskustava obnovljen i proširen nizom novih utvrda, kula i stražarnica pod carem Komodom (180-192),⁷¹ i to poglavito u Donjoj Panoniji, čije će područje sjeverno od Drave obuhvaćati upravo Festu suvremena pokrajina Valerija.

Zapadnoilirička prozopografija

S obzirom na karakter svoga djela, Fest nije spomenuo mnoge ličnosti važne za staru povijest hrvatskih zemalja. Zbog kratkoće i sažetosti izostavio je cijeli niz rimskih vojskovođa i vladara naroda protiv kojih su Rimljani ratovali pokoravajući Ilirik. Tako nije naveo ni ilirsku kraljicu Teutu protiv koje je vođen Prvi ilirski rat, a ni Demetrija Farskog protiv kojega je vođen Drugi ilirski rat (prvi i drugi rat nisu ni našli mjesto u njegovu prikazu rimske povijesti). Ipak, bilježi glavne aktere Trećega ilirskog rata: Lucija Anicija kojemu ispravno pridaje službu pretora i Gencija kojega točno naziva kraljem (7.4, Prilog). Radi usporedbe, Eutropije također donosi Anicija i Gencija, ali rimskom vojskovođi pridaje pogrešan *praenomen*: Gaj.⁷² Fest je uvrstio Marka Valerija Levina (7.1, Prilog) kojeg Eutropije nema, ali je zato Eutropije mnogo iscrpniji u vezi s rimskim zapovjednicima koji su djelovali u Iliriku.⁷³

Fest ima prednost nad Eutropijem i u spomenu Panonca Batona kojega naziva „panonskim kraljem“ (*Pannoniorum rex*;⁷⁴ 7.5, Prilog). Pritom nije nedvojbeno jasno na kojega točno Batona misli. Neki su zaključili da je riječ o posebnome Batonu koji je predvodio Panonce u ratu 12-9. g. pr. Kr. (*Mócsy* 1962, 540). No, to nije vjerojatno jer Fest Batona dovodi u vezu s konačnim pokorenjem Panonije, a ono je uslijedilo u ratu 6-9. godine. Stoga u obzir za identitet Festova Batona dolaze upravo dvojica inače poznatih Batona, breučki i dezitijanski.⁷⁵ Jedan mnogo

⁷⁰ O dunavskom limesu u rano doba Carstva do 2. st. usp. *Dietz* 1995a, 67-68, 74-78, 1995b, 108-118, 122-126, 157-158 (za Reciju), *Mócsy* 1962, 647-652, *Klemenc* 1963, 55-68, *Soproni* 1980, 220-222, *Visy* 1988 (za Panoniju), *Gudea* 1996, 115-124, *Mirković* 1996, 29-40, *Petrović-Vasić* 1996, 20-21 (za Gornju Meziju), *Ivanov* 1996, 161-166 (za Donju Meziju).

⁷¹ O Komodovim mjerama usp. *Fitz* 1961, 199-214.

⁷² *Eutrop.* 4.6.4: *missus (...) in Illyricum C. Anicius praetor contra Gentium*.

⁷³ Tako, primjerice, spominje Lucija Postumija Albina i Gneja Fulvija Centumala (*Eutrop.* 3.4), Lucija Cecilija Metela (4.23.2), Gaja Koskonija (6.4), Gaja Julija Cezara (6.17.1), Tiberija (7.9).

⁷⁴ *Eadie* (*Fest.* 1967, 51) odlučio se za oblik *Pannoniarum rex* koji naglašava teritorijalni aspekt Batonove vlasti („kralj Panonijâ“). Međutim, ta sintagma je nemoguća jer Panonija kao zasebna oblast nije ni postojala u to vrijeme, a i Rimljani su naslove barbarskih vladara vezivali uvijek uz njihove etnije.

⁷⁵ *Eadie* 1967e, 115-116 odlučio se za breučkog Batona, dok *Arnaud-Lindet* 1994b, 42 spominje i jednog i drugog.

kasniji izvor (Jordan, 6. st.) koji je podatke crpio iz Festa spominje dvojicu panonskih vladara. Jedan je „panonski kralj“ (*Pannonus rex*) nakon čijega su poraza „obje Panonije“ (*utraeque Pannoniae*) bile uređene u pokrajinu, a drugi je „kralj Amantina“ (*rex eorum*, sc. *Amantinorum*) poslije čije je pogibije i amantinsko područje između Save i Drave pretvoreno u pokrajinu.⁷⁶ Da stvar bude zamršenija, neka vrela i dezitijatskoga Batona nazivaju „panonskim vođom“.⁷⁷ I jedan i drugi Baton inače su djelovali u savsko-dravskome međurječju, a taj je prostor konačno potpao pod rimsku vlast nakon što su obojica bila neutralizirana (breučki se predao Rimljanima, a dezitijatski je poražen i morao se povući južno od Save). Moguće je stoga da su se elementi iz životopisa i jednoga i drugoga Batona u Festovu prikazu stopili u jedinstvenoga „panonskoga kralja” Batona, čijim je podvrgavanjem u očima Rimljana iz 4. stoljeća završilo osvajanje južne Panonije. U tom smislu Baton je parnjak Genciju jer je porazom jednoga započelo, a porazom drugoga okončano zaposjedanje prostora između Drave i Jadranskoga mora.

Zaključak

Iako Festov *Brevijarij* zbog svoje sažetosti ne pruža brojne podatke koji se tiču stare povijesti hrvatskih zemalja, njegov se doprinos u pojedinim segmentima ni pošto ne smije zanemariti. Štoviše, ponuđene podatke važno je pažljivo i oprezno iščitavati jer o njihovom pravilnom tumačenju uvelike ovisi i interpretacija nekih ključnih događaja u antičkoj povijesti hrvatskoga povijesnog prostora. Na primjer, prihvati li se da navod o protjerivanju Markomana i Kvada iz oblasti koje će obuhvatiti pokrajina Valerija pripada u Augustovo doba, onda se Fest može uzeti kao izravan dokaz da je Panonija sjeverno od Drave već tada bila u čvrstoj rimskoj vlasti. Spomen Amantina kao naroda čijim je svladavanjem bilo dovršeno rimsko zaposjedanje savsko-dravskoga međurječja pojedinačno je najvredniji Festov podatak za staru povijest hrvatskih zemalja u ranome dobu Carstva. U kombinaciji s navodima iz drugih vrela izranja slika o Breucima i Amantinima kao nositeljima otpora protiv rimske ekspanzije u Međurječju. Vrijedan je pozornosti i navod o uspostavi (točnije, obnovi) dunavskoga limesa nakon ratova koje je Marko Aurelije Antonin vodio protiv Markomana i Kvada. Niz natpisa s donjopanonske obale Dunava, koji datiraju s kraja 2. stoljeća, potvrđuje opsežne graditeljske zahvate na utvrđivanju panonskoga odsječka granice. Što se tiče doba kasnoga Carstva,

⁷⁶ Jordan. 216: *Pannonum quoque regem in certamine superans idem Lucius* (= pretor Lucije Anicije Gal koji je porazio Gencija) *redegit in provinciam utrasque Pannonias. Amantinos autem, qui inter Saum Draumque flumina insident, rege eorum interempto ipsa vice Romanam fecit provinciam.*

⁷⁷ Sueton. Tib. 20.1: *Batonem Pannonium duce[m] ingentibus donatum praemiis Ravennam transtulit* (...).

Brevijarij donosi prvorazredno i često korišteno svjedočanstvo o administrativnom opsegu Ilirika sredinom 4. stoljeća i broju njegovih pokrajina. Ovaj doprinos je utoliko važniji što valja biti naročito oprezan kad se određuje veličina Ilirika u različitim razdobljima povijesti Rimskoga Carstva. Fest je osebujan i zbog uporabe oblika *Illyricus* za Ilirik i sintagme *regio Saviensis* za pokrajinu Panoniju Saviju. Naposljetku, vrijednost *Brevijarija* leži i u tome što svjedoči o percepciji pisca iz 4. stoljeća o glavnim značajkama i etapama rimskog osvajanja na hrvatskome povijesnom prostoru, osobito o ključnim narodima (Histri, Liburni, Delmati) i osobama (Gencije, Baton), čijim su pokoravanjem učvršćene i zaokružene rimske stečevine. S tim u vezi, veća je pažnja posvećena Panoniji, pogotovo savsko-dravskome međurječju, što se može objasniti činjenicom o panonskom podrijetlu Festova nalogodavca, cara Valenta.

Prilog: Odabrani odlomci iz Festova Brevijarija u izvorniku i u prijevodu

3.2

*Deinde <in>*⁷⁸ *Illyrico, Histri, Liburni,*⁷⁹ *Dalmatae domiti sunt.*
Potom⁸⁰ su u Iliriku pokoreni Histri, Liburni i Delmati.

3.4

*Sub imperatores vero, per annos CCCCVII cum diversa rei publicae fortuna multi principes imperarent, accesserunt Romano orbi Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Raetiae, Norica,*⁸¹ *Pannoniae, Moesiae, et omnis ora Danubii*⁸² *in provincias est redacta.*

Pod carevima pak, dok su tijekom četiristo sedam godina mnogi vladari carevali s različitom srećom po državu, rimskom su svijetu priključene Primorske Alpe, Kotijske Alpe, Recije, Norici, Panonije i Mezije, a i cijela je obala Dunava uređena u pokrajine.

7.1

*Illyricum ab ore maritimo paulatim adgressi sumus. Laevinus consul Adriaticum*⁸³ *atque Ionium mare primus ingressus maritimas obtinuit civitates.*

Ilirik smo postupno napadali od morskih vrata. Konzul Levin prvi je ušao u Jadransko i Jonsko more i zadobio primorske zajednice.

⁷⁸ U nekim rukopisima stoji *de Illyrico*, što prihvaća Eadie (*Fest.* 1967, 46: bez *deinde*).

⁷⁹ U *Fest.* 1967, 46, donosi se oblik *Libyrni*.

⁸⁰ Odnosi se na nabranje rimskih stečevina za vladavine konzulâ.

⁸¹ U *Fest.* 1967, 47, daje se oblik *Noricae*.

⁸² U *Fest.* 1967, 47, uzima se oblik *Danuvii*.

⁸³ Rukopisna inačica glasi *Adriaticum (mare)*.

7.4

Illyrios, qui Macedonibus auxilium tulerunt, ex eadem occasione per Lucium Anicium praetorem vicimus et eos cum rege Gentio in deditionem accepimus.

Ilire koji su pružili pomoć Makedoncima porazili smo u istoj prigodi⁸⁴ po pretoru Luciju Aniciju i primili njihovu predaju zajedno s kraljem Gencijem.

7.5

Bathone Pannoniorum⁸⁵ rege subacto, in dicionem nostram Pannoniae venerunt. Amantinis inter Savum et Dravum prostratis regio Saviensis ac secundorum loca Pannoniorum⁸⁶ obtenta sunt.

Pokorenjem panonskoga kralja Batona došle su pod našu vlast Panonije. Kad su potučeni Amantini između Save i Drave, stečene su savska oblast i mjesta Drugih Panonaca.

8.1

Marcomanni et Quadi de locis Valeriae quae sunt inter Danubium⁸⁷ et Dravum, pulsi sunt et limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindellicorum per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus.

Markomani i Kvadi protjerani su iz mjesta u Valeriji koja se nalaze između Dunava i Drave i ustanovljena je granica između Rimljana i barbara od Auguste Vindeličke preko Norika, Panonija i Mezije.

8.3

Provincias habet Illyricus XVIII: Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Saviam, Dalmatiam, Moesiam, Daciarum duas, <Dardaniam>⁸⁸; et in dioecesi Macedonica provinciae sunt septem: Macedonia, Thessalia, Achaia, Epiri duae, Praevalis, Creta.

Ilirik ima osamnaest pokrajina: dva Norika, dvije Panonije, Valeriju, Saviju, Dalmaciju, Meziju, dvije Dakije i Dardaniju. U dijecezi pak Makedoniji sedam je pokrajina: Makedonija, Tesalija, Ahaja, dva Epira, Prevalitana i Kreta.

⁸⁴ Izraz se odnosi na ilirsku pomoć Makedoncima, a ne na pobjedu Lucija Emilija Paula nad Perzejem kod Pidne 168. g. pr. Kr. kako smatra Eadie 1967e, 115.

⁸⁵ U *Fest.* 1967, 51, stoji oblik *Pannoniarum rege*.

⁸⁶ U *Fest.* 1967, 51, daje se oblik *loca Pannoniarum*. Istodobno je ostavljen oblik *secundorum* što se u rodu nikako ne slaže s *Pannoniarum*.

⁸⁷ U *Fest.* 1967, 51, stoji oblik *Danuvium*.

⁸⁸ Dardanija se ne nalazi u rukopisima, no Festov broj pokrajina u Iliriku je uključuje, a jednom i izravno aludira na nju (*Fest.*, 8.2). Eadie je u *Fest.* 1967, 52, dodao *Dardaniam* iza *Moesiam*, pridavši uz *Moesiam* i izraz *superiorem* (Gornja Mezija).

Bibliografija

Izvori

Alcuin. Officia: Alcuinus, *Officia per Ferias, seu Psalmi secundum dies hebdomadae singulos quibus in Ecclesia cantantur, dispositi, cum Orationibus, Hymnis, Confessionibus et Litanis*, u: idem, *Opera omnia*, ed. J.-P. Migne, [*Patrologia cursus completus. Series Latina* 101], Paris: Migne, 1863.

Amm Marc.: Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt I-II*, ed. W. Seyfarth, Leipzig: Teubner, 1978.

Anonym. Brev. adv. Arian.: Anonymus, *Breviarium fidei adversus Arianos haereticos*, ed. J.-P. Migne, [*Patrologia cursus completus. Series Latina* 13], Paris: Vrayet, 1845, 655-672

Anonym. Brev. Hierosol.: Anonymus, *Breviarius de Hierosolyma*, ed. R. Weber, [*Corpus Christianorum. Series Latina* 175], Tournhout: Brepols, 1965, 105-112

Augustin. Ep.: Aurelius Augustinus, *Epistolae*, u: idem, *Opera omnia*, ed. J.-P. Migne, [*Patrologia cursus completus. Series Latina* 33], Paris: Migne, 1865.

Augustin. Brevicul. conlat.: Aurelius Augustinus, *Gesta conlationis Carthaginensis a. 411. Accedit Sancti Augustini breviculus conlationis cum Donatistis*, ed. S. Lancel, [*Corpus Christianorum. Series Latina* 149A], Tournhout: Brepols, 1974.

Cassiod. Chron.: Cassiodorus Senator, *Chronica ad a. 519*, ed. Th. Mommsen, [*Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 11 = *Chronica minora* II], Berlin: Weidmann, 1894, 109-161

Dio Cass.: Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae quae supersunt I-IV*, ed. U. Ph. Boissevain, Berlin: Weidmann, 1895-1931.

Eunap. V. Soph.: Eunapius, *Vitae sophistarum*, ed. J. Giangrande, Roma: Polygraphica, 1956.

Eutrop.: Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*, ed. C. Santini, Stuttgart – Leipzig: Teubner, 1992.

Fest. 1967: Festus, *Breviarium*, ed. J. W. Eadie, u: *The Breviarium of Festus*, London: The Athlone Press, 1967, 43-69

Fest. 1994: Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, ed. M.-P. Arnaud Lindet, u: *Festus. Abrégé des hauts faits du peuple romain*, Paris: Les Belles Lettres 1994, 1-38

Flor.: Florus, *Epitoma de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC*, ed. O. Rossbach, Leipzig: Teubner, 1896.

Jordan.: Iordanes, *Romana*, u: *Iordanis Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, [*Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 5/1], Berlin; Weidmann, 1882, 1-52

Liberat. Carthag.: Liberatus Carthaginensis, *Breviarium causae Nestorianorum et Eutychianorum*, ed. J.-P. Migne, [*Patrologiae cursus completus. Series Latina* 68], Paris: Migne, 1847, 963-1052

- Marc. chron.:* Marcellinus comes, *Chronicon*, ed. Th. Mommsen, [*Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 11. *Chronica minora* II], Berlin: Weidmann, 1894, 60-104
- Plin. Natur. hist.:* Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, ed. L. Ian – C. Mayhoff, Leipzig: Teubner, 1892-1909.
- Seneca Ep.:* Lucius Annaeus Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, ed. O. Hense, Leipzig: Teubner, 1938.
- Sueton. Aug.:* Caius Suetonius Tranquillus, *Divus Augustus*, u: *De vita Caesarum libri VIII*, ed. M. Ihm, Leipzig: Teubner, 1908.
- Sueton. Galb.:* Caius Suetonius Tranquillus, *Galba*, u: *De vita Caesarum libri VIII*, ed. M. Ihm, Leipzig: Teubner, 1908.
- Sueton. Gramm.:* Caius Suetonius Tranquillus, *De grammaticis et rhetoribus*, ed. G. Brugnoli, Leipzig: Teubner, 1972.
- Sueton. Tib.:* Caius Suetonius Tranquillus, *Tiberius*, u: *De vita Caesarum libri VIII*, ed. M. Ihm, Leipzig: Teubner, 1908.
- Sueton. Vesp.:* Caius Suetonius Tranquillus, *Divus Vespasianus*, u: *De vita Caesarum libri VIII*, ed. M. Ihm, Leipzig: Teubner, 1908.
- Tacit. Ann.:* Cornelius Tacitus, *Annales (Ab excessu diui Augusti)*, ed. H. Heubner, Stuttgart – Leipzig: Teubner, 1994. (editio correctior)
- Tertull. De orat.:* Quintus Septimus Florens Tertullianus, *De oratione*, u: idem, *Opera*, ed. A. Reifferscheid – G. Wissowa, [*Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 20], Prag – Wien – Leipzig: Academia litterarum caesareae Vindobonensis, 1890, 180-200
- Tit. Liv.:* Titus Livius, *Ab urbe condita*, ed. T. A. Dorey (libri XXIII-XXV), ed. P. G. Walsh (libri XXVI-XXVII), Leipzig: Teubner, 1976, 1989.
- Vell. Pat.:* Velleius Paterculus, *Historiae Romanae*, ed. W. S. Watt, Stuttgart – Leipzig: Teubner, 1998.

Literatura

- ALFÖLDY, G. (1962), Σπλαῦνον - Splonum, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 10, 3-12.
- ANAMALI, S. (1987), L'insurrection illyrienne des années 6-9 de n. ère, *Iliria* 17, 5-23.
- ARNAUD-LINDET, M.-P. (1994a), Uvodna studija, u: *Fest.* 1994, V-XLII.
- ARNAUD-LINDET, M.-P. (1994b), Povijesne bilješke, u: *Fest.* 1994, 2-47.
- BALDWIN, B. (1978), Festus the Historian, *Historia* 27, 197-217.
- BARKÓCZI, L. (1980), History of Pannonia, u: *Lengyel – Radan* 1980, 85-124.
- BAUER, A. (1894), Zum dalmatinisch-pannonischen Krieg 6-9, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 17, 135-148.
- BIRLEY, A. R. (1987), *Marcus Aurelius: a Biography*, London: Batsford².

- BIRLEY, A. R. (2003), The *Historia Augusta* and Pagan Historiography, u: *Marasco* 2003, 127-149.
- BLOCH, H. (1963), The Pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century, u: *Momigliano* 1963b, 193-218.
- BLOCKLEY, R. C. (1987), The division of Armenia between the Romans and the Persians at the end of the fourth century A.D., *Historia* 36, 222-234.
- BÖHME, H. W. (1975), Archaeologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 22, 153-217.
- BONAMENTE, G. (1977), La dedica del *Breviarium* e la carriera di Eutropio, *Giornale Italiano di Filologia* N.S. 8, 274-297.
- BONAMENTE, G. (2003), Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D., u: *Marasco* 2003, 85-125.
- CABANES, P. (2002), *Iliri od Bardileja do Gencija (IV.-II. stoljeće prije Krista)*, Zagreb.
- CAMERON, Al. (1969), Review of J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus*, *The Classical Review* 19, 305-307.
- CAMERON, Av. – CAMERON, Al. (1964), Christianity and tradition in the historiography of the Late Empire, *The Classical Quarterly* 14, 316-328.
- CASTRITIUS, H. (1994), Barbari – antiqui barbari. K poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki (od konca 4. do srede 6. stoletja), *Zgodovinski časopis* 48, 137-147.
- CIL: *Corpus inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Accademiae litterarum regiae Borussicae editum* I-XVII, Berlin: W. de Gruyter 1863-
- CROKE, B. – EMMETT, A. E. (1983), Historiography in Late Antiquity, u: *History and Historians in Late Antiquity*, B. Croke – A. E. Emmett (ur.), Sydney et al., 1-12.
- CZYSZ, W. – DIETZ, K. – FISCHER, T. – KELLNER, H.-J. (1995), *Die Römer in Bayern*, W. Czysz - K. Dietz - T. Fischer - H.-J. Kellner (ur.), Stuttgart.
- DEMANDT, A. (1989), *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284 - 565 n. Chr.*, München.
- DEN BOER, W. (1968), Rome à travers trois auteurs du quatrième siècle, *Mnemosyne* 21, 254-282.
- DEN BOER, W. (1972), *Some Minor Roman Historians*, Leiden.
- DIEHLE, A. (1994), *Greek and Latin Literature of the Roman Empire. From Augustus to Justinian*, London – New York.
- DIETZ, K. (1995a), Okkupation und Frühzeit, u: *Czysz – Dietz – Fischer – Kellner* 1995, 18-99.
- DIETZ, K. (1995b), Die Blütezeit des römischen Bayern, u: *Czysz – Dietz – Fischer – Kellner* 1995, 100-176.
- DOBÓ, Á. (1968), *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien*, Budapest – Amsterdam.

- DOMIĆ-KUNIĆ, A. (1993), Gentije – Međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *Opuscula archaeologica* 17, 205-251.
- EADIE, J. W. (1967a), Authorship and Date of Composition, u: *Fest.* 1967, 1-9.
- EADIE, J. W. (1967b), The *Breviarium* as an Historical Genre, u: *Fest.* 1967, 10-20.
- EADIE, J. W. (1967c), Manuscripts; Editions and Translations; Textual Problems, u: *Fest.* 1967, 21-41.
- EADIE, J. W. (1967d), The Sources of the *Breviarium*, u: *Fest.* 1967, 70-98.
- EADIE, J. W. (1967e), Historical Commentary on the Text, u: *Fest.* 1967, 99-153.
- EADIE, J. W. (1967f), Appendix: Provincial Lists, u: *Fest.* 1967, 154-171.
- ENSSLIN, W. (1931), *RE* S V, Stuttgart, 663-664. s. v. *Maximinus* 6
- FITZ, J. (1961), Maßnahmen zur militärischen Sicherheit von Pannonia Inferior unter Commodus, *Klio* 39, 199-214.
- FITZ, J. (1966), Der markomannisch-quadische Ausgriff gegen Aquileia und Opitergium, *Historia* 15, 336-367.
- FITZ, J. (1977), Die Eroberung Pannoniens, u: *Principat. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* VI, H. Temporini (ur.), Berlin – New York, 543-556.
- FITZ, J. (1994), *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* III, Budapest.
- GARDTHAUSEN, V. (1904a), *Augustus und seine Zeit* III/1, Leipzig.
- GARDTHAUSEN, V. (1904b), *Augustus und seine Zeit* III/w, Leipzig.
- GARRONI, A. (1915), L'iscrizione di Rufio Festo Avieno e l'autore del „Breviarium Historiae Romanae“, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 43, 123-135.
- GOLTZ, A. (2002), Gelehrte Barbaren? Antike Bildung und germanische Oberschicht in der Spätantike, u: *Gelehrte in der Antike. Alexander Demandt zum 65. Geburtstag*, A. Goltz – A. Luther – H. Schlange-Schöningen (ur.), Köln – Weimar – Wien, 297-316.
- GRAČANIN, H. (2005), , Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek Historians, u: *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, [Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.-8. XI. 2003.], M. Šegvić – I. Mirnik (ur.), Zagreb, 287-298.
- GUDEA, N. (1996), Der Obermoesischen Limes zwischen 86 und 106 n. Chr., u: *Petrović* 1996, 115-124.
- HERTER, H. (1935), *RE* XVI 2, Stuttgart, 2338-2380. s. v. *Nemesis*
- HIRSCHFELD, O. (1890), Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges, *Hermes* 25, 351-362.
- ILS: *Inscriptiones Latinae selectae* I-V, ur. H. Dessau, Berlin: Weidmann, 1892-1916.
- IVANOV, R. (1996), Der Limes von Dorticum bis Durostorum (1.-6. Jh.) – Bauperioden des Befestigungssystems und archäologische Ergebnisse 1980-1995, u: *Petrović* 1996, 161-171.

- JONES, A. H. M. (1986), *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic, and Administrative Study II*, Baltimore.
- KERR, W. G. (1995), *A Chronological Study of the Marcomannic Wars of Marcus Aurelius*, Princeton.
- KLEMENC, J. (1963), Der panonische Limes in Jugoslavien, *Arheološki radovi i rasprave* 3, 55-68.
- KP: *Der Kleine Pauly* I-V, K. Ziegler – W. Sontheimer (ur.), Stuttgart 1964-1975.
- KOESTERMANN, E. (1953), Der panonisch-dalmatische Krieg 6-9 n. Chr., *Hermes* 81, 345-378.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. (1997a), Tit Livije i Treći ilirski rat, *Latina & Graeca* 39-40, 3-19.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. (1997b), Grčka i rimska starina, u: *Supićić* 1997, 73-91.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. (2003), Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata, u: *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, F. Šanjek (ur.), Zagreb, 5-38.
- LAA: *Leksikon antičkih autora*, D. Škiljan (ur.), Zagreb 1996.
- LENGYEL, A. – RADAN, G. T. B. (1980) *The Arcaheology of Roman Pannonia*, A. Lengyel - G. T. B. Radan (ur.), Lexington – Budapest.
- LEWIS, Ch. T. – SHORT, Ch. (1996), *A Latin Dictionary*, Oxford.
- LIPPOLD, A. (1967a), KP II, Stuttgart, 540. s. v. *Festus* 3
- LIPPOLD, A. (1967b), KP II, Stuttgart, 540-541. s. v. *Festus* 4
- LOT, F. (1936), La „Notitia dignitatum utriusque imperii“. Ses tares, sa date de composition, sa valeur, *Revue des études anciennes* 38, 285-338.
- LOTTER, F. (1968), Zur Rolle der Donausieben in der Völkerwanderungszeit, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 76, 275-298.
- LOTTER, F. (1989), Die germanischen Stammesverbände im Umkreis der Ostalpen-Mitteldonau-Raumes nach der literarischen Überlieferung zum Zeitalter Severins, u: *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederrösterreich I*, [Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8], H. Wolfram – A. Schwarcz (ur.), Wien, 29-59.
- LTL I: *Lexicon totius Latinitatis*, sv. I, ur. F. Corradini – J. Perin, Padova 1940.
- MALCOVATI, E. (1942), I Breviari del IV secolo, *Annali della Facoltà di Lettere e di Filosofia dell'Università di Cagliari* 12, 3-22.
- MARASCO, G. (2003), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, G. Marasco (ur.), Leiden – Boston.
- MAREVIĆ, J. (2000), *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, I. svezak (A-L), Velika Gorica – Zagreb.
- MATTHEWS, J. (1967), Continuity in a Roman Family; the Rufii Festi of Volsinii, *Historia* 16, 484-509.
- MATTHEWS, J. (1990), *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364-425*, Oxford: Clarendon Press.

- McDONALD, A. H. (1976), *OCD*, Oxford, 435. s. v. *Festus* 3
- MICHELOTTO, P. G. (1977/8), Note sulla storiografia del IV. sec. d.C., *Centro ricerche e documentazione sull'antichità classica. Atti* 9, 91-155.
- MILTNER, F. (1937), Augustus' Kampf um die Donaugrenze, *Klio* 30, 200-226.
- MIRKOVIĆ, M. (1996), The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on The Moesian Limes AD 33-117, u: *Petrović* 1996, 27-40.
- MLA: *Metzler Lexikon der Antike*, ur. K. Brodersen – B. Zimmermann, Stuttgart – Weimar 2000.
- MLAA: *Metzler Lexikon antiker Autoren*, O. Schütze (ur.), Stuttgart – Weimar 1997.
- MÓCSY, A. (1962), *RE* S IX, Stuttgart, 515-776. s. v. *Pannonia*
- MÓCSY, A. (1971), Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 23, 41-46.
- MÓCSY, A. (1974), *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston.
- MOMIGLIANO, A. (1963a), Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D., u: *Momigliano* 1963b, 79-99.
- MOMIGLIANO, A. (1963b), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, A. Momigliano (ur.), Oxford.
- MOMMSEN, T. (1881), Ammians Geographica, *Hermes* 16, 602-636.
- MOMMSEN, T. (1909), *Gesammelte Schriften* 7, Berlin: Weidmann, 393-425.
- MÜLLER, F. L. (1997), *MLAA*, Stuttgart – Weimar, 264. s. v. *Festus*
- NAGL, A. (1948a), *RE* VII A 2, Stuttgart, 2097-2137. s. v. *Valens* 3
- NAGL, A. (1948b), *RE* VII A 2, Stuttgart, 2158-2204. s. v. *Valentinianus* 1
- NAGY, T. (1970), Der Aufstand der pannonisch-delmatinischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, V. Miroslavljević – D. Rendić-Miočević – M. Suić (ur.), Zagreb, 459-466.
- NP: *Der Neue Pauly* I-XVIII, H. Cancik – H. Schneider (ur.), Stuttgart – Weimar 1996-2003.
- OCD: *The Oxford Classical Dictionary*, N. G. L. Hammond – H. H. Scullard (ur.), Oxford² 1976.
- PAŠALIĆ, E. (1956), Quaestiones de bello Delmatico Pannonicoque 6-9, *Godišnjak Istorijeskog društva Bosne i Hercegovine* 8, 245-300.
- PATSCH, C. (1899), *RE* III 1, Stuttgart, 831. s. v. *Breuci*
- PATSCH, C. (1914), Zbirke grčkih i rimskih starina u bosansko-hercegovačkom Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 26, 141-219.
- PATSCH, C. (1922), *Die Hercegowina einst und jetzt* [Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I. Osten und Orient], Wien.
- PEACHIN, M. (1985), The Purpose of Festus' Breviarium, *Mnemosyne* 38, 158-160.

- PETROVIĆ, P. (1996), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, [Archaeological Institute, Belgrade - Monographies 2], P. Petrović (ur.), Belgrade.
- PETROVIĆ, P. – VASIĆ, M. (1996), The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area, u: *Petrović* 1996, 15-26.
- PLRE I: (1971), A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire* I, Cambridge.
- RAU, R. (1925), Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges des Jahres 6-9 n. Chr., *Klio* 19, 313-346.
- RE: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, A. F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll – K. Witte – K. Mittelhaus – K. Ziegler – H. Gärtner (ur.), Stuttgart od 1894.
- RGLP (1984), W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz, *Rečnik grčkih i latinskih pisaca antičke i srednjeg veka. Tuskulum leksikon*, prev. A. Vilhar, [Biblioteka rečnika], Beograd.
- RÜPKE, J. (1997), *NP* II, Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, 770. s. v. *Breviarium*
- SABBAH, G. (2003), Ammianus Marcellinus, u: *Marasco* 2003, 43-84.
- SARIA, B. (1929), Bathinus flumen, u: *Šišićev zbornik (Mélanges Šišić)*, G. Novak (ur.), Zagreb, 137-142.
- SARIA, B. (1930), Bathinus flumen, *Klio* 23, 92-97.
- SARIA, B. (1933), Bathinus – Bosna, *Klio* 26, 279-282.
- SCHANZ, M. – HOSIUS, C. – KRÜGER, G. (1959), *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, [Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft 8, IV/1], München.
- SCHMIDT, L. (1938), *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Westgermanen*, München².
- SEECK, O. (1909a), *RE* VI, Stuttgart, 2256-2257. s. v. *Festus* 10
- SEECK, O. (1909b), *RE* VI, Stuttgart, 2257-2258. s. v. *Festus* 11
- SOPRONI, S. (1980), Limes, u: *Lengyel – Radan* 1980, 219-238.
- STEIN, E. (1925), Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte, *Rheinisches Museum für Philologie* 74, 347-394.
- STEIN, E. (1959), *Histoire du Bas-Empire* I, Paris – Bruxelles – Amsterdam.
- SUPIČIĆ, I. (1997), *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost I. Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*. *Rano doba hrvatske države*, I. Supićić (ur.), Zagreb.
- SYME, R. (1971), *Emperors and Biography: Studies in the Historia Augusta*, Oxford: Clarendon Press.
- ŠAŠEL, J. (1953), ΣΕΠΙΕΤΙΟΝ, *Živa antika* 3, 262-267.
- ŠAŠEL, J. (1979), *Antiqui barbari*. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannonien im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen, u: *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Aktuelle Probleme in historischer und archäologischer Sicht*, [Vorträge und Forschungen 25], J. Werner – E. Ewig (ur.), Sigmaringen, 125-139.

- ŠAŠEL KOS, M. (1986), *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana.
- ŠIŠIĆ, F. (1925), *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb.
- TOMASCHEK, W. (1894), *RE* I 2, Stuttgart, 1725. s. v. *Amantini*
- VAN DEUN, P. (2003), The Church Historians after Eusebius, u: *Marasco* 2003, 151-176.
- VISY, Z. (1988), *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest.
- WAGENER, C. (1879), Festus, *Philologus* 38, 374-378.
- WAGENER, C. (1884), Eutropius, *Philologus* 42, 379-402, 511-533.
- WILKES, J. J. (1965), Σπλαῦνον - Splonum again, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 13, 111-125.
- WILKES, J. J. (1969), *Dalmatia*, London.
- WILKES, J. J. (1995), *The Illyrians*, Oxford – Cambridge.
- WINKELMANN, F. (2003), Historiography in the Age of Constantine, u: *Marasco* 2003, 3-41.
- WÖLFFLIN, E. (1902), Epitome, *Archiv für lateinische Lexikographie* 12, 333-344.
- WÖLFFLIN, E. (1904), Das Breviarium des Festus, *Archiv für lateinische Lexikographie* 13, 69-97, 173-180.
- WOLFRAM, H. (1990), *Die Goten: von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München³.
- ZANINOVIĆ, M (1966), Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 4, [*Centar za balkanološka ispitivanja* 2], Sarajevo, 27-92.
- ZANINOVIĆ, M (1997), Iliri u antici na hrvatskom tlu, u: *Supićić*, 55-71.
- ZIMMERMANN, B. (2000), *MLA*, Stuttgart – Weimar, 183. s. v. *Festus*
- ZIPPEL, G. (1877), *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig.
- ZWIKKER, W. (1941), *Studien zur Marcussäule* I, Amsterdam.

The *Breviarium* of Festus as a Source for Ancient History of Croatian Historical Area

The author analyzes and interprets the data and evaluates historical information in the *Breviarium* of Festus, a fourth-century Latin source, pertinent to ancient history of the Croatian historical area. Although the *Breviarium* does not provide much data on account of its brevity, its value, in some points, must not be overlooked. Moreover, the data should be carefully examined because the explanation of certain crucial events in ancient history of the Croatian lands depends heavily on their correct interpretation. For example, should we choose to accept, as some do,

that Festus' account on expulsion of the Marcomanni and Quadi from environs of the future province of Valeria refers to Augustus' time, then this testimony might be taken as a direct proof for the assumption that the Pannonian area north of the Drava was firmly in Roman control already at that time. The most valuable piece of information for the history of Croatian lands during the Early Roman Empire provided by Festus is the mention of the Amantini as a Pannonian people after whose subjugation ended the Roman conquest of the area between the rivers of Sava and Drava. This, combined with the data from other sources, helps the historians to form a picture of Breuci and Amantini as the leaders of resistance against the Roman expansion in the Sava-Drava interamnium. The information about establishment (or restoration, to be more precise) of the Danubian limes after Marcus Aurelius' wars against the Marcomanni and Quadi is also valuable. Many inscriptions from the late second century A.D. discovered near Danube in Lower Pannonia confirm significant work on fortification of Pannonian section of the limes. As for the Later Roman Empire, the *Breviarium* provides excellent and often used evidence about administrative extent of Illyricum and the number of its provinces in the mid-4th century A.D. This information is of much importance because one has to be very careful in determining the exact size of Illyricum in different times during the Roman Empire. Another distinctive feature of Festus' *Breviarium* is the use of the form *Illyricus* for the usual *Illyricum*, and of the syntagm *regio Saviensis* for the province of Pannonia Savia. Finally, the historical value of the *Breviarium* is also that it provides a testimony for the perception of a 4th century author about the main features and stages of the Roman conquest in the Croatian historical area, especially with reference to the most important peoples (Histri, Liburni, Delmatae), and personalities (Gentius, Bato), after whose vanquishment the Roman conquest was finalized and secured. With regard to this, there is much attention devoted to Pannonia, especially the region between the Sava and the Drava rivers, which might be explained by the fact that Festus' employer, Emperor Valens, was of Pannonian descent.

Ključne riječi: *brevijarij – Fest – Ilirik – Dalmacija – Panonija – rimsko osvajanje – pokrajinska povijest*

Key words: *breviarium – Festus – Illyricum – Dalmatia – Pannonia – Roman conquest – provincial history*

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

38

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a bold, stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2006.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 38

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Miljenko Jurković

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura i korektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u listopadu 2006. godine

Naklada

400 primjeraka